

MAHIRƏ QULIYEVA

NƏSİMİ
VƏ SÖZ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

MAHİRƏ QULİYEVA

NƏSİMİ
VƏ
SÖZ

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı – 2019
“Elm və təhsil”

Ön söz: **İsa HƏBİBBƏYLİ**
akademik

Redaktor: **Qəzənfər PAŞAYEV**
Əməkdar elm xadimi, professor

Rəyçi: **Vasim MƏMMƏDƏLİYEV**
akademik

Mahirə Quliyeva. Nəsimi və söz.

Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 160 səh.

"Nəsimi və söz" kitabında klassik ədəbiyyatda insanın kamilləşməsində önəmli yeri olan söz dəyərləndirilir. Nəsimi sözünün mənə qatları və fərqli poetik düzəninin bir qismi – nəsimisayağı düzən və o cümlədən bu günə qədər tədqiqat obyektı olmayan bir neçə nadir Şərq poetik fiquru öz təhlilini tapır.

ISBN 978-9952-8305-2-1

© Mahirə Quliyeva, 2019

Azərbaycan klassik poeziyasının görkəmli yaradıcıları olan sənətkarlardan hər biri ədəbiyyatda tarixi məhələyə imza atmış, konkret ədəbi istiqamətlərin ən görkəmli simalarına çevrilmişlər. Böyük sənət korifeyləri Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Məhsəti Gəncəvi, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi və başqaları ədəbi fikrin inkişafındakı möhtəşəm xidmətləri ilə orta əsrlərdə Şərq dünyası miqyasını aşaraq, beynəlxalq aləmdə də əsl sənət ulduzları kimi parlamışlar. Bu sənətkarların adları ilə bağlı olan ədəbi məktəblər, poetik-üslubi istiqamətlər türk-müsləman aləmində uzun əsrlər poeziyanın inkişafında aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi belə qüdrətli sənətkarların sırasında İmadəddin Nəsimi görkəmli yer tutur.

İmadəddin Nəsimi – ümumşərq miqyasında qüdrətli şair kimi tanınan və qəbul olunan böyük sənətkardır.

Nəsimi – Azərbaycan hürufizm ədəbiyyatının görkəmli yaradıcısıdır.

İmadəddin Nəsimi – dünya ədəbiyyatında sarsılmaz iradəsi və möhkəm əqidəsi ilə şəxsiyyətin bütövlüyünün və əzəmətinin nümunəsini göstərmiş nadir sənətkarlardan biridir.

Nəsimi – böyük ədəbi məktəb yaratmışdır.

Seyid İmadəddin Nəsimi (1369-1417) görkəmli Azərbaycan şairi və mütəfəkkiridir. O, Azərbaycanın qədim elm və ədəbiyyat mərkəzlərindən biri olan Şamaxı şəhərində dünyaya gəlmişdir. Uşaqlıq və gənclik illəri burada keçən Seyid İmadəddin Nəsimi Şamaxıda mükəmməl mədrəsə təhsili almışdır. Bədiü istedadı ilə diqqəti cəlb

edən İmadəddin Nəsimi ilk şeirlərindən etibarən ədəbi mühitdə istedadlı cavan şair kimi qəbul olunmuşdur. Qardaşı Şah Xəndanın məzarının və türbəsinin Şamaxı qəbiristanlığında bu günə qədər yaxşı vəziyyətdə qalması və xalq tərəfindən ziyarət yeri kimi qəbul olunması İmadəddin Nəsiminin mənsub olduğu şəcərəyə Azərbaycan xalqının, yerli əhalinin bəslədiyi yüksək ehtiramı nümayiş etdirir. Müxtəlif ədəbiyyatlarda Nəsiminin doğum yerinə dair müəyyən ölkələr və şəhərlər barədə qeyd edilən versiyalar onun anadan olduğu yerə aid olmayıb, tərcümeyi-halının digər hadisələri, xüsusən, hürufilik təriqətini yaymaq üçün etdiyi səfərlər, müvəqqəti məskunlaşdığı məkanlarla əlaqədardır. Belə ki, Nəsimi hürufizm ideyalarını yaymaq üçün Azərbaycan vilayətlərindən başqa, həm də İranda, Türkiyədə, İraqda, Suriyada olmuş və geniş təbliğat işləri aparmışdır. Olduğu ölkələrdə Nəsiminin və hürufizmin əleyhdarları olduğu kimi, tərəfdarları da formalaşmışdır. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, onlar ustadlarının adını və əqidəsini daim uca tutaraq yaşatmışlar.

İmadəddin Nəsiminin həyatda və sənətdə rəhbər tutduğu hürufilik təliminin görkəmli yaradıcısı Fəzlullah Nəimi Astrabadi (1340-1394) ilə əlaqələri də maraq doğuran mühüm hadisələrlə bağlıdır. Mənbələrdə haqlı olaraq bu əlaqələr mürşid-şagird münasibətləri kimi yüksək qiymətləndirilir. Öz dövrünün görkəmli şəxsiyyətləri olmuş bu böyük mütəfəkkirlərin əlaqələri haqqında müxtəlif versiyalar mövcuddur. Bir versiyaya görə, İmadəddin Nəsimi XIV əsrin 80-ci illərində hürufizm ideyalarını təbliğ etmək üçün Şirvana gələrək söhbətlər aparın və hürufizmin ideya-nəzəri əsaslarını yaratmış Fəzlullah Nəimi ilə burada tanış olmuşdur. Elmi ədəbiyyatlarda da qeyd olunduğu kimi, yaradıcılığının başlanğıc dövründə “Hüseyni” təxəl-

lüsü ilə şeirlər yazan İmadəddin Nəsimi hürufizmin böyük ideoloqunun təliminə maraq göstərmiş və bu təriqəti qəbul etmişdir. Fəzlullah Nəiminin qızı ilə ailə qurması da sadəcə, tərcümeyi-hal göstəricisi olmayıb, Nəsiminin öz ustadına bütün varlığı ilə bağlı olmasının, əqidə və amal birliyinin mühüm göstəricilərindən biridir. Eyni zamanda, İmadəddin Nəsiminin Şirvandan ayrılıb son dəfə Türkiyə-Suriya səfərinə gedərkən, Naxçıvana gəlib, Xanəqahda Fəzlullah Nəimi ilə görüşməsi haqqındakı rəvayətlər də ədəbi-ictimai fikir tariximizin nadir səhifələrindən biri olmaqla bərabər, həm də onların arasındakı münasibətlərin dərinliyini nümayiş etdirir. Fəzlullah Nəimi hürufizmin mükəmməl nəzəriyyəsinə, İmadəddin Nəsimi isə böyük poeziyasını yaratmış qüdrətli şəxsiyyətlərdir. Bundan başqa, İmadəddin Nəsiminin Şərqdə qəzəl janrında böyük şeir xəzinəsi yaratmış Hafiz Şirazi ilə yaxın münasibətlərinin olması, onun dövrün ədəbiyyat almində əsas simalardan biri kimi qəbul edildiyini düşünməyə əsas verir.

Azərbaycan klassik lirikasının bənzərsiz nümunələrini yaratmış İmadəddin Nəsiminin şeirləri insanın qüdrəti haqqında himn kimi səslənir. Nəsiminin şeirlərində kamil insan olmağa qiüvvətli çağırışlar ifadə olunmuşdur. O, kamil insanı təkcə real dünyanın yox, geniş mənada kainatın ən uca varlığı kimi vəsf etmişdir:

*Mərhəbə, ey bəhri-zatın gövhəri-yekdanəsi,
Şəmi-vəhdətdir cəmalın, kün-fəkan pərvanəsi.*

*...Hər ki, qəvvəs oldu bildi vəhdətin bəhrində kim,
Aləmin cismi sədəfdir, sənisen dürdanəsi.*

*...Ey bu şeyda könlümün halın soran, hər dəm mana,
Dərdini bildirməz ol, eşqin oduna yanəsi.*

...*Buldu ləbindən Nəsimi nəfkeyi-ruhulqüdüs,*
Ey Nəsiminin həyatı, canının cananəsi.

İnsanın qüdrətini tərənnüm edən Nəsiminin poeziyasında mübarizə ruhu vardır. O, üsyankar şeirləri ilə haqqa qovuşan kamil insan olmaq uğrunda inadla mübarizə aparmışdır. Şairin fikrincə, ilahi varlıq səviyyəsinə yüksələn, böyük mənəvi sərvət olan kamil insan ədalətli cəmiyyət yaratmağın da real əsasını təşkil edir. İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında ilhamla vəsf olunan kamil insan obrazi orta əsr Azərbaycan şeirində bədii sözdən yoxruluş əzəmətli insan heykəlidir.

Nəsiminin lirikası mənəvi kamillik konsepsiyasını ifadə edən Şərq poeziyasında fərqli bir mövqeyə malikdir. O, əsərlərində idealla insanlıq arasında bərabərlik yaratmağa nail olmuşdur. Daha doğrusu, İmadəddin Nəsimi insanı ilahi qüdrətə malik ideal miqyasında vəsf etmişdir. Onun şeirlərində insan orta əsrlər Şərq və Azərbaycan poeziyasında olduğu kimi, aşıqanə üslubdan daha çox, konkret olaraq fərdin mənəvi uralığı, şəxsiyyətin daxili azadlığı və əzəməti formatında təqdim olunmuşdur. Nəsimi insanı klassik Azərbaycan şeirindəki eşq mehrabından çıxararaq, ilahi varlıq müstəvisinə doğru yol gedən həqiqət aşiqi qismində tərənnüm etmişdir. Nəsimi daha çox aşıqanə ruhda inkişaf edən Azərbaycan poeziyasında ictimai motivlərin meydanını genişləndirmişdir. Bundan başqa, Nəsiminin poeziyasında nəsihətçilik arxa planda qalmış, həyat fəlsəfəsi və mübarizə ruhu ön mövqeyə keçmişdir. İmadəddin Nəsimi özü də keşməkeşli tərcümeyihalı və mübariz ruhlu şeirləri ilə kamil insan obrazının möhtəşəm şair-mütəfəkkir abidəsi kimi uralır.

Fikrimizcə, “Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam” mısrası ilə başlanan məşhur şeiri İmadəddin Nəsiminin mükəmməl avtoportretidir. Sənəti və şəxsiyyəti haqqında müasirlərindən tutmuş, tədqiqatçılarına qədər məğrur şairin barəsində yazılanların hamısında “Sığmazam” bəyanatı Nəsiminin real simasını və idealını mənalandıran açar anlayış kimi göstərilir. Azərbaycan klassik lirikasının nadir nümunələrindən biri olan “Sığmazam” şeirində İmadəddin Nəsiminin mübariz ideyalarının və çağırışlarının dövrə-zamana sığmayan qüdrəti ifadə olunmuşdur. “Sığmazam” şeiri cahana sığmayan böyük Azərbaycan şairinin əsrlərdən-əsrlərə qədər gəlib çatan və yaşamaqda davam edən məğrurluq manifestidir. Şeirdəki yenilməz dağlar kimi parlaq və əzəmətli görünən lirik mən, “Can ilə həm cahən mənəm, dəhrilə həm zaman mənəm”, – deyən İmadəddin Nəsiminin cahana və zamana sığmayan proobrazıdır. Bu, Şərq poeziyasında insan haqqında ən möhtəşəm poetik monoloqdur.

“Sığmazam” qəzəli kövnu-məkana, cism ilə cana, dəhrü-zəmana və cahana sığmayan qüdrətli Azərbaycan şairinin bənzərsiz uralığımnı şərh-i-bəyanıdır. Bu, həyatda və sənətdə Nəsimi səviyyəsinə çata bilməyin poetik bəyanatıdır:

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnu-məkana sığmazam.

...Kimsə gümanü zənn ilə olmadı həqq ilə biliş,
Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü-gümana sığmazam.

...Can ilə həm cahən mənəm, dəhrilə həm zaman mənəm,
Gör bu lətiqifeyi ki, mən dəhrü-zəmana sığmazam.

*...Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyana sığmazam.*

*Gərçi bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qureyşiyəm,
Bundan uludur ayatım, ayətə, şana sığmazam.*

İmadəddin Nəsiminin lirikası özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Ənənəvi klassik şeir üslubunda yazıb-yaratmasına baxmayaraq, o, orta əsrlər Azərbaycan lirikasını bənzərsiz bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişdir. Təsvir və ifadə vasitələrindəki yeniliklər Nəsimi sənətinin orijinallığını müəyyən etmişdir. Onun hər misrasında bir neçə təsbih işlənmiş qəzəlləri təkrarsız sənət nümunələridir. Şairin "Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım" misrası ilə başlayan 7 beytlik qəzəlinin bütün misralarının başdan-başa bənzətmələrdən və daxili qafiyələrdən ibarət olması ümumşərq poeziyasında nadir sənət hadisəsi sayılmağa layiqdir.

*Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,
Rəfiqim, həmdənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım.
...Gülüm, reyhanım, əşcarım, əbirim, ənbərim, udum,
Dürüm, mirvaridim, kanım, aqiqim, lə'lu mərcanım.*

*Diləfruzum, vəfadarım, cigərsuzum, cəfakarım,
Xudavəndim, cahandarım, əmirim, şahü sultanım.
Çırağım, şəm'imü nurim, ziyamü yıldızım, şəmsim,
Həzarım, bülbülüm, kəbkim, Nəsimiyi-xoşəlhanım!*

Dilin sadəliyi, aydınlığı və xəlqiliyi etibarilə də İmadəddin Nəsiminin lirikası sələflərindən və xələflərindən

fərqlənir. O, dərinmənalı şeirləri ilə Azərbaycan şeir dilinin zənginliyini, sadəlik və aydınlığını, geniş imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir. Nəsimi öz ideyalarını, hürufi fikirlərini saraylardan daha çox, xalqa çatdırmaq üçün sadə və anlaşılıq dildə yazmağa üstünlük vermişdir. Beləliklə, Nəsimi klassik romantik poeziyanı xalqa daha da yaxınlaşdırmışdır. Onun XIV-XV əsrlərdə yazılmış elə şeirləri vardır ki, həmin poetik nümunələri dilin saflığı baxımından xalq dilinin poeziyada hakim mövqeyə çatdığı XVIII əsr lirikası örnəkləri ilə müqayisə etmək olar. Bu mənada Nəsiminin şeirləri Azərbaycan ədəbiyyatında farsdillə poeziya ilə Molla Pənah Vaqif lirikası arasında möhkəm mənavi körpüdür. Şairin bir çox qəzəlləri dilinin tərkibi baxımından XX əsrin və hətta bu günün alimlə sözlərə həssas olan qəzəl janrında yazılmış şeir təəssüratı yaradır:

*Cananı mənəm sevdiyimi can bilir ancaq,
Könlüm diləyin dünyada canan bilir ancaq.*

*...Abdal oluban bəylik edən arifi gör kim,
Bu səltənətin qədrini sultan bilir ancaq.*

*...Könlüm gəmisin qərq edə gör eşq dənizinə
Kim, bu dənizin bəhrini ümman bilir ancaq.*

*Həç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.*

Bu qəbildən olan qəzələrdə məqtə beytdəki müəllifliyi bildirən Nəsimi sözü yerinə, Vahid (Əliağa Vahid), yaxud Mirmehdi (Mirmehdi Seyidzadə) və ya hətta Süleyman (Süleyman Rüstəm) yazılsa, dilinin sadəlik, ay-

dınlıq və saflığı etibarilə həmin qəzəlin bu görkəmli şair-lərə aid olduğuna heç kəs şübhə ilə yanaşmaz. Dilinin sadəliyinə, poetik ahəngdarlığına, ideyaca müasirliyinə görədir ki, bəstəkarlarımız və müğənnilərimiz indi də Nəsimi şeirlərinə müraciət edirlər.

Heç şübhəsiz, Seyid İmadəddin Nəsimi böyük mü-təfəkkir şairdir. Onun fəlsəfəsində hürufizm ideyaları və ədəbiyyatın böyük idealları öz əksini tapmışdır. Nəsimi ədəbiyyatda müəyyən ənənəsi olan “Ənəlhəq” ideyasını ədəbi təlim səviyyəsinə çatdırmışdır. Böyük şair həyatda da, cəmiyyətdə də, ədəbiyyatda da sarsılmaz əqidə yolun-da, vahid amal uğrunda mübarizə aparmışdır. Möhkəm mənəvi bütövlük və kamillik İmadəddin Nəsiminin idealıdır. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında insanı Nəsimi qədər uca və möhtəşəm səviyyədə, qüdrətli təqdim edən sənətkar göstərmək çətindir. O, klassik ədəbiyyatda xüsusi yer tutan humanizm fəlsəfəsinə yeni mərtəbəyə qaldırmışdır. Nəsimi əsasən qəzəl üstündə köklənmiş Azərbaycan klassik şeirini yüksək poetik səviyyədə müstəzad, tər-ci-bənd, müləmmə, tuyuq, əliflam janrlarında yazılmış ori-jinal şeirlərlə zənginləşdirmiş, daim novator sənətkar kimi çıxış etmişdir. Bütün bunlara görə, novator xüsusiyyətlər və ənənələrlə zəngin olan Nəsimi yaradıcılığı ədəbi mək-təb səviyyəsinə yüksəlmişdir. Nəsimi ədəbi məktəbi Azər-baycandan başqa digər türk-müsəlman ölkələrinin də ədə-biyyatını əhatə etmişdir. Novator şairin adı və sənəti ilə bağlı olan poetik ənənələr uzun əsrlər boyu yaşamış və poeziyanın inkişafında böyük rol oynamışdır. Nəsiminin mübariz, mətin, mərdanə poeziyası bu gün üçün də aktual və müasirdir.

Böyük əqidə sahibi İmadəddin Nəsiminin faciəli şə-kildə öldürülməsi haqqında geniş yayılmış rəvayətlər dün-

ya ədəbiyyatında təkrarı olmayan qəhrəmanlıq mifidir. Nəsiminin həyatı və sənəti, onun öz əqidəsi yolunda şə-hidlik zirvəsinə yüksəlməyinin ibrətamiz nümunəsidir. Bizim zamanlara qədər gəlib çatmış rəvayətə görə, edam zamanı onun bədənindən axan qanın bir damcısı “bu məlunun qanından bir damcı hara düşsə, kəsilib atılma-lıdır”, – deyən zahidin barmağına sıçradıqda, o, bu ifadəni “söz məsəli” dediyini bildirərək, canını qurtarmaq istəmiş-dir. Həyatının ən son məqamında məğrur şairin bağrından qopmuş aşağıdakı misralar məsləki yolunda dönməzlik dərsləri kimi səslənmişdir:

*Zahidin bir barmağın kəssən, dönüb haqdan qaçar,
Gör bu gerçək aşiqi sərpa soyarlar, ağrımaz.*

Cəmi 48 il ömür sürmüş və 3 dildə: Azərbaycan, fars və ərəb dillərində böyük və zəngin ədəbi irs yaratmış İmadəddin Nəsiminin şeirlərində ifadə olunan yüksək hu-manizm, dünyəvilik, mənəvi kamillik, ictimai ədalət və ilahi eşq ideyaları zamanı daha da irəli aparən çağırış-lardır. Nəsiminin böyük idealları müasir dövrün də ide-yalarını əks etdirir, onun əsərləri insanlığı mənəvi kamil-liyə, ədalətə, humanizmə çağırmaqda davam edir.

Məlum olduğu kimi, İmadəddin Nəsimi Azərbay-candan getdikdən sonra müxtəlif fəsilələrlə Türkiyədə, İranda, İraqda yaşamış, nəhayət, Suriyada olmuş və Hə-ləbdə məskunlaşmış və olduğu yerlərdə hürufizm ide-yalarını geniş şəkildə təbliğ etmişdir. Onun təbliğ etdiyi hürufi ideyalar heç də hər yerdə birmənalı qarşılanmamış, müzakirə və mübahisə mövzusu olmuşdur. Mütəfəkkir şairin əleyhdarları bundan istifadə edərək, haqqında müx-təlif böhtan və şayiələr yaymışlar. İmadəddin Nəsiminin

məsləki yolunda faciəli şəkildə edam olunması onun sarsılmaz, möhkəm əqidəsinin isbatıdır. Buna görə də İmadəddin Nəsiminin Suriyanın Hələb şəhərindəki məzarı xalq tərəfindən həmişə ehtiramla ziyarət olunmuş və bu məqbərə ibadətgaha çevrilmişdir. Çox təəssüf ki, son dövrlərdə Suriyada gedən acınacaqlı müharibə böyük şairin məqbərəsi və məzarı ətrafında da müəyyən dağıntılara səbəb olmuşdur. Azərbaycan ziyalılarının nümayəndə heyəti, tanınmış alimlər və şairlər bir neçə dəfə İmadəddin Nəsiminin məqbərəsini ziyarət etmişlər.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan Sovet Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrdə, 1970-ci ildə Sovetlər İttifaqı nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi Suriya Respublikasında səfərdə olarkən rəsmi səfər proqramında nəzərdə tutulmasa da, şəxsi təşəbbüsü ilə Hələb şəhərinə gedərkən orada İmadəddin Nəsiminin məzarını yüksək ehtiramla ziyarət etmişdir. Bu, Azərbaycan dövlətinin başçısı Heydər Əliyevin klassik ədəbi-mədəni irsə, o cümlədən xalqımızın böyük sənətkarı İmadəddin Nəsiminin şəxsiyyətinə və sənətinə yüksək münasibətini göstərən mühüm tarixi hadisədir.

Azərbaycanda İmadəddin Nəsimi irsinin tədqiqi və nəşri sahəsində böyük işlər görülmüşdür. İlk dəfə tanınmış Azərbaycan ədəbiyyatşünası Salman Mümtaz görkəmli sənətkarın irsini toplayaraq kitab halında nəşr etdirmişdir. Sonrakı illərdə şairin zəngin irsi daha geniş səviyyədə toplanmış, kütləvi tirajla nəşr edilərək xalqımıza çatdırılmışdır. Nəsimi şeirindən müəyyən seçmələr ingilis, rus, fransız, alman, Ukrayna və sair dillərə tərcümə edilib yayılmışdır.

Eyni zamanda, İmadəddin Nəsiminin həyatı və yaradıcılığının tədqiqi istiqamətində mühüm addımlar atıl-

mışdır. Görkəmli Azərbaycan alimi, professor Mirzəğa Quluzadə "Böyük ideallar şairi" adlı monoqrafiyasını 1973-cü ildə nəşr etdirmişdir. Professor Cahangir Qəhrəmanovun elmi ictimaiyyətdə təqdim etdiyi "Nəsimi divanının leksikası" adlı monoqrafiya və onun hazırlayıb nəşr etdiyi elmi-tənqidi mətn Azərbaycan nəsimişünaslığının mühüm nailiyyətlərindəndir. Müxtəlif illərdə tanınmış Azərbaycan alimlərindən akademiklər Həmid Arslı, Bəkir Nəbiyev, Teymur Kərimli, Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvləri Əlyar Səfərlı, Azadə Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru Zümrüd Quluzadə, Əməkdar elm xadimi Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktorları Ənvər Əhməd, Gülşən Əliyeva, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Səadət Şıxıyeva, Firudin Qurbansoy, Qüdsiyyə Qəmbərova və başqalarının elmi əsərləri İmadəddin Nəsimi irsinin tədqiqinə dair sanballı elmi töhfələrdir.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1973-cü ildə İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 600 illiyinin yüksək səviyyədə və böyük təntənə ilə qeyd olunması qüdrətli Azərbaycan şairinin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına dövlətimizin və xalqımızın bəslədiyi yüksək ehtiramın və ümumxalq məhəbbətinin ifadəsidir. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin böyük qaygısı ilə 1979-cu ildə İmadəddin Nəsimiyə onun doğma vətəninə, Bakı şəhərinin mərkəzi meydanlarından birində görkəmli heykəltəraşlar Tokay Məmmədov və İbrahim Zeynalovun ucaldıqları düşündürücü heykəl, Şamaxıda şairin şəsinə ucaldılmış abidə Azərbaycan monumental heykəltəraşlıq sənətinin qiymətli nümunələrindəndir. Ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqqöhrən siyasəti nəticəsində AMEA-nın Dilçilik İnstitutuna, Bakı şəhərinin ən böyük rayonlarından birinə və metro stansi-

yasına İmadəddin Nəsiminin adının verilməsi, onun xatirəsinin öz ölkəsində yüksək səviyyədə əbədiləşdirildiyini əks etdirən tarixi reallıqlardır.

Eyni zamanda, Xalq şairi Rəsul Rzanın “Son gecə” poemasının yazılması, Qabilin “Nəsimi” poemasının yaradılması və Dövlət Mükafatına layiq görülməsi, İsa Hüseynovun “Məşhər” romanının, “Nəsimi” filminin xalqa çatdırılması, Bəxtiyar Vahabzadənin “Fəryad” dramının səhnəyə çıxarılması Azərbaycanda görkəmli sənətkara bəslənən böyük marağın və yüksək ehtiramın real əks-sədasıdır.

Azərbaycan dövləti müstəqillik dövründə də böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi irsinin tədqiqi, nəşri və təbliği istiqamətində məqsədyönlü və ardıcıl siyasət həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qayğısı ilə 2017-ci ilin may ayında İmadəddin Nəsiminin vəfatının 600 illiyinin Parisdə YUNESCO-nun Baş İqamətgahında beynəlxalq səviyyədə təntənəli surətdə qeyd edilməsi bu qüdrətli sənətkarı dünyaya tanımaq istiqamətində yeni səhifə açmışdır. Prezident İlham Əliyevin “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında”kı 15 noyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı böyük mütəfəkkir şairə dövlət səviyyəsində bəslənən yeni və yüksək münasibəti aydın surətdə ifadə edir. Dövlət rəhbərinin mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan Sərəncamında İmadəddin Nəsiminin şəxsiyyətinə və irsinə verilən aşağıdakı böyük qiymət bu görkəmli mütəfəkkir sənətkarın bənzərsiz sənətinin mahiyyətini və miqyasını dolğun şəkildə əks etdirir: “Nəsimi dünya poeziyasının ən kamil nümunələri sırasında diqqətəlayiq yer tutan əsərlərində daim insanın əzəmətinə, insanı məhəbbəti və şəxsiyyətin azadlığını tərənnüm et-

mişdir. Anadilli şeirin humanist ideyalarla, yeni məzmun, dəyir təzi və bədii lövhələrlə daha da zənginləşməsində unudulmaz şairin misilsiz xidmətləri vardır. Nəsiminin mənbəyini xalq ruhundan almış parlaq üslubu orta əsrlər Azərbaycan dilinin məna imkanlarını bütün dolğunluğu və rəngarəngliyi ilə əks etdirir. Sənətkarın yaradıcılığı bir sıra xalqların bədii-ictimai fikrinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir.”

Möhtərəm Prezidentimizin “Azərbaycan Respublikasında 2019-cu ilin “Nəsimi ili” kimi elan edilməsi haqqında” 11 yanvar 2019-cu il tarixli Sərəncamı ölməz sənətkarın həyatı və yaradıcılığının, həmişəyaşar ideallarının daha geniş miqyasda və elmi əsaslarla tanınmasını və təbliğ edilməsinə geniş meydan açır. Eyni zamanda, mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan Prezident Sərəncamı dönməz məslək və əqidə nümayiş etdirən qüdrətli sənətkarın nümunəsində yeni nəsilin tərbiyə edilib, azərbaycançılıq ruhunda formalaşdırılmasına istiqamətləndirən böyük dövlət qayğısının əməli ifadəsidir. Bütün bunlar həm də görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi mövzusunda elm, ədəbiyyat və incəsənətin bütün istiqamətlərində yenidən qayıdış baxımından qarşıya yeni vəzifələr qoyur.

Cəmi bir neçə ay bundan əvvəl, 2018-ci ilin sentyabr ayında Bakı şəhərində və Şamaxıda keçirilmiş Nəsimi şeir, incəsənət və mədəniyyət festivalı böyük sənətkarın ecazkar sənətinin ölməzliyini bir daha sübut etməklə bərabər, həm də bu zəngin bədii irsin tədqiqat və təbliğat baxımından geniş imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir. Festivalın dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin iştirakı ilə keçirilməsi, tədbirlərin Bakı şəhəri ilə yanaşı, şairin vətəni

Şamaxı şəhərini də əhatə etməsi, İmadəddin Nəsimini Azərbaycanla və cahana bəxş etmiş bu qədim diyarın özünün böyük oğlu qarşısında mənəvi borcunu ifadə edən möhtəşəm hesabat olmuşdur. Xüsusən, Azərbaycan dövlətinin rəsmi dəvəti və himayəsi ilə İmadəddin Nəsiminin şəcərəsindən olub, hazırda Suriyanın Hələb şəhərində yaşayan və Nəsimi soyadını davam etdirərək yaşadan, Hələbdəki Seyid İmadəddin Nəsimi məqbərəsinin mühafizəsi Məhəmməd Cövdət Nəsiminin və onun mənsub olduğu ailənin digər üzvlərinin Nəsimi tədbirlərində iştirakının təmin edilməsi, onların ata-baba yurdu Şamaxı şəhərini ziyarət etmələrinə şərait yaradılması, Şamaxı qəbiristanlığında böyük sənətkarın qardaşı Şahxəndanın bu günə qədər qorunub saxlanılmış məqbərəsi ilə tanışlığı mühüm əlamətdar hadisəyə çevrilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun 23-24 iyun 2017-ci ildə "Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün" adlı beynəlxalq konfrans keçirməsi və həmin elmi tədbirdə Azərbaycanla yanaşı, Rusiya, Hindistan, Türkiyə və Gürcüstan alimlərinin məruzələrlə çıxış etmələri Nəsimi irsinin tədqiqinə müstəqillik dövrü işığında yenidən qayıdış sahəsində mühüm bir addım olmuşdur. 2018-ci ilin noyabr ayında İmadəddin Nəsimi ilə əlaqədar Rusiya Federasiyasının paytaxtı Moskva şəhərində keçirilmiş geniş elmi-mədəni tədbirlər, xüsusən, Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun binasında ölməz sənətkarın büstünün açılması görkəmli sənətkarın yeni tarixi şəraitdə dünya şöhrətinin təntənəsini göstərən mühüm hadisə olmuşdur.

Bütün bunlarla bərabər, qəbul edilmiş dövlət Sərəncamları Azərbaycan alimləri və yazıçılarından, incəsənət xadimlərindən daha sanballı əsərlər yaratmağı tələb edir.

Çünki Nəsiminin həyatı və yaradıcılığı Azərbaycançılıq ideyalarını, vətənpərvərlik və mənəvi bütövlük tərbiyəsini diqqət mərkəzinə çəkmək üçün tükənməz imkanlara malikdir. Etiraf etməliyik ki, Nəsimiyə həsr olunmuş bədii və elmi əsərlərin yaradılması sahəsində son yarım əsr ərzində yaranmış boşluğun aradan qaldırılması üçün çox iş görülməlidir. Xüsusən, şairin zəngin irsi tam halda çap olunaraq Azərbaycan oxucularına çatdırılmalıdır. Doğrudur, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq Sərəncamı ilə İmadəddin Nəsiminin "Seçilmiş əsərləri" böyük tirajla nəşr edilib ölkə miqyasında bütün kitabxanalara göndərilmişdir. Son vaxtlarda professor Qəzənfər Paşayevin yenidən təkmilləşdirilmiş şəkildə nəşr etdiyi Nəsiminin "İraq divanı" və naməlum şeirləri, AMEA Əlyazmalar İnstitutunda əldə olunmuş yeni əlyazma nüsxələri şairin irsinin toplanması və nəşri işinə daha geniş miqyasda bir daha qayıtmağın zəruriliyini nəzərə çarpdırır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan elmi Nəsiminin tədqiq olunmasına bir daha baş vurmağa, yenidən qayıtmağa borcludur. Professor Mirzəğa Quluzadənin İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuş "Böyük ideallar şairi" monoqrafiyası 1973-cü ildə, 45 il bundan əvvəl yazılmışdır. Ötən dövr ərzində əldə edilən yeni əlyazmalar, ədəbi-tarixi sənədlər və xüsusən ölkəmizin dövlət müstəqilliyi qazanması ilə əlaqədar dəyişən zaman Nəsiminin dövrü və həyatını, zəngin irsini, sənət ənənələrini bütün reallıqları ilə birlikdə dərinləndirən və əsaslı şəkildə tədqiq edib meydana qoymağı tələb edir. Hazırda həmin istiqamətdə AMEA Ədəbiyyat və Şərqsünaslıq İnstitutlarında aparılan elmi-tədqiqat işlərinin miqyası genişləndirilməli, nəzəri səviyyəsi dərinləşdirilməlidir. İmadəddin Nəsimi haqqında xa-

Az. 311071

rici dillərdə tanıtma kitablarının hazırlanıb çap olunmasına böyük ehtiyac vardır. Eyni zamanda, şairin əsərlərinin xarici dillərə tərcümə edilib, kitab halında nəşr olunması dövlət Sərəncamlarının və yeni zamanın qarşımıza qoyduğu zəruri tələblərdəndir. Bundan başqa, Nəsiminin həyatı və yaradıcılığının ali və orta məktəblərdə tədrisi, dərslərdə tutduğu yer məsələlərinə də yenidən qayıtmağa borclu yuq.

Bütün dünya bu reallığı bir daha bilməlidir ki, İmadəddin Nəsimi cahana və zamana sığmayan, əbədiyaşar Azərbaycan şairidir.

Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikri qarşısındakı böyük xidmətləri ilə ölməzlik qazanmış qüdrətli sənətkardır.

İmadəddin Nəsiminin ölməz irsi Azərbaycan xalqının milli-mənəvi varlığının və böyük ideallarının, duyğu və düşüncəsinin zəngin və tükənməz xəzinəsidir. Azərbaycan xalqı məhz həmin möhkəm milli-mənəvi dayaq və davamlı böyük ənənələr əsasında zaman-zaman formalaşma və dirçəliş mərhələləri keçirərək, indiki yüksək inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmışdır.

Şərq poeziyasında xüsusi yeri olan İmadəddin Nəsimi geniş mənada dünya şeir mədəniyyətini də ləyaqətlə təmsil edir.

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin imzaladığı mühüm dövlət Sərəncamlarının işığında biz, Azərbaycan alimləri və yaradıcı ziyalıları elan olunmuş "Nəsimi ili"-nin ölkəmizdə klassik ədəbi-mədəni irsin, görkəmli ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərimizin, böyük mütəfəkkirlərimizin, xüsusən də İmadəddin Nəsiminin həyatı və fəaliyyətinin öyrənilməsinə, xalqa çatdırılmasına, böyük dönüş ilinə çevrilməsi üçün çox iş görməli, bütün qüvvələri səfərbər et-

məliyik.

Azərbaycanın Xalq şairi Qabilin "Nəsimi" poemə-sindən gətirdiyimiz aşağıdakı misralar böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin ölməz sənətinə bəslənilən tükənməz məhəbbəti dərin mənası ilə ifadə edir:

*Sinəm qalxıb-enir ummanlar kimi,
Seyrinə daldıqca bu xoş səhərin.
Gün kimi qalxırsan, babam Nəsimi,
Yaquq qübbəsindən sonsuz göylərin.*

*Axı kim deyir ki, bizdən uzaqsan,
Çox da görünmürsən göz qabağında.
Sən qövsi-qüzehsən, parlayacaqsan
Sənət göylərinin sonsuz tağında.*

*Bayrağa çevrildin, qanlı bayrağa,
Axıb üz-gözünü örtükcə qanın.
Elə bil boylanıb baxdın uzağa,
Uzaq sabahına Azərbaycanın!*

İmadəddin Nəsimi ədəbiyyət qazanmış görkəmli Azərbaycan şairidir. Ölməz sənətkarın böyük idealları yaşayır, doğma xalqını və bütün bəşəriyyəti haqqa, ədalətə inam bəsləməyə, insanlığı, mənəvi dəyərləri uca tutmağa çağırmaqda davam edir.

İsa HƏBİBBƏYLİ
*AMEA-nın vitse-prezidenti,
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutunun direktoru, akademik*

GİRİŞ

Bəşər mədəniyyəti tarixində bəlkə də söz qədər dəyərli ikinci məfhum yoxdur. İnsan digər məxluqatdan birinci növbədə öz ağıl və düşüncəsi ilə seçilir, ancaq həmin düşüncəni ifadə etmək və nəsilən-nəslə çatdırmaq üçün dilə ehtiyac vardır və dilin də ən önəmli vahidi sözdür. Böyük alim və filosoflar, şair və ədiblər, əqli fəaliyyətlə və yaradıcılıqla məşğul olan qələm sahibləri öz düşüncə və duyğularını söz vasitəsilə bəyan etmiş, yazı ilə onları sənədləşdirmişlər. Təsadüfi deyildir ki, şairlər məhz sözün hərərətinə sığınaraq istər təbiətə, həyata və ictimai gerçəkliyə münasibətini, istərsə də öz xəyal aləmini ifadə etməyə çalışmışlar.

Şərqdə və İslam mədəniyyətində sözün dəyəri daha çoxdur və bu da təsadüfi deyildir, çünki Qurani-Kərim özü möhtəşəm söz abidəsi olmaqla, Allahın kəlamı adlanır. Peyğəmbər Allahın insanlara öz əxlaqi, mənəvi və sosial həyatlarını tənzimləmək üçün göndərdiyi hökmləri və tövsiyələri sözlə təbliğ etmişdir. Ancaq sözün dinləyici və ya oxucuya təsiri onun necə və hansı üsullarla ifadə olunmasından asılıdır. Ona görə söz ustadları onun təsir gücünü artırmaq üçün müxtəlif vasitə və yollardan faydalanır, öz deyim və ifadələrini cilalayır.

Ədəbiyyat tarixinə ümumi şəkildə nəzər salsaq, söz sənətinin üç böyük tarixi mərhələ keçdiyinin şahidi olarıq. Birinci mərhələyə folklor və şifahi yaradıcılıq nümunələri daxildir. Bu halda söz sənəti öz sadəliyi, aydınlığı və axıcılığı ilə seçilir. Daha çox sadə təzad, cinas, təkrir, təşbih, məcaz və istiarələr işlənilir.

İkinci və zəngin mərhələ klassik ədəbiyyata aiddir. Bu dövrə xas ədəbi üslub bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir:

1. Türk sözləri ilə yanaşı, ərəb və fars sözlərinin geniş işlənməsi;
2. Müxtəlif mənşəli sözlər arasında uzlaşma;
3. İslam mədəniyyəti ilə bağlı yeni anlam və düşüncə tərzii;
4. Ənənəvi motiv, mövzu və süjetlərin yeni təəssürat bağışlayan müxtəlif üslublarda təzahürü;
5. Sözlərin bədii-poetik baxımdan qaliblənməsi;
6. Şeir şəkilləri, obrazlar, bədii deyim və ifadələrin ənənəvi şəkil alması.

Qeyd edək ki, İslamdan sonra anadilli şeirimizin təşəkkülü Divan ədəbiyyatı ənənəsi çərçivəsində başlamış və davam etmişdir. İmadəddin Nəsimi də məhz Divan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsidir. Onun anadilli söz sənətində yeri haqqında qısaca da olsa təsəvvür yaratmaq üçün məsələni tarixi səpkidə gündəmə gətirmək lazımdır. Əlbəttə, burada biz Hürufiliklə bağlı şairin təriqət görüşləri və təsəvvüfi baxışları istiqamətində qarşıya çıxan mövzulara toxunmaq fikrində deyilik. Bizi əsasən onun sözə münasibəti və söz sənətində klassik poetikadan necə faydalanması ilə bağlı bir sıra mühüm məqamlar maraqlandırır.

Burada bizim Nəsimidən öncəyə və sonraya nəzər yetirməmiş lazımdır. Ondan öncə Qazi Bühranəddin, sonra isə Şah İsmayıl Xətai gəlir.

Bununla əlaqədar öncə Qazi Bühranəddindən söz açmaq olar. Belə ki, o, Divan ədəbiyyatında ilk böyük söz sahibidir. Ana dilində klassik Divan ədəbiyyatının tələblərinə uyğun şeirlər yazan ilk şairimiz Qazi Bühranəddindir.

Əlyar Səfərlı və Xəlil Yusifovun “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında F.Köprülüzadənin aşağıdakı fikri marağımıza səbəb oldu. O, şairin dünyəvi üslubda qəzəllər yazıb dini mövzulara az diqqət yetirmə-

sindən bəhs edir, Qazi Bürhanəddin öz şeirlərində səmiyyəyə, həyatiliyə və canlı bir dildə yazmaq tərzinə xüsusi əhəmiyyət verir: “Qazi Bürhanəddin əsərlərində şəklın və lisanın ibtidailiyinə və rəkakətinə rəğmən səmimi və çox canlı xüsusi əda vardır. Şeirlərində hər günkü həyatdan alınmış səmimi milli məfhumlar da vardır ki, o qaba sətirler altında kəndisinin cəngavər, cəsur ruhu görünür”.¹

Ərəb, fars və qədim türk dillərini dərindən bilən, Avropa nəzəri bilikləri ilə yaxından tanış olan və heç şübhəsiz ki, Divan ədəbiyyatının böyük bilicisi sayılan Fuad Köprülüzadənin Qazi Bürhanəddin haqqında bu düşüncələri olduqca diqqətə layiqdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini araşdıran müəlliflər də onun yaradıcılığına yüksək qiymət verməzlər. Onların fikrincə, Qazi Bürhanəddinin şeiri ictimai məzmun və bədii ləyaqətinə görə seçilir. Doğma ana dilində divan bağlayan sənətkar özünəqədərki Azərbaycan, türk, fars ədəbiyyatına yaxşı bələd idi. Onun yaradıcılığı və dünyagörüşünün təşəkkül tapmasında Xəyyam, Nizami Gəncəvi, Xaqani, Səlmən Savacı, Cəlaləddin Rumi və başqalarının təsiri özünü göstərirdi. Bütün bunlardan başqa, şairin ruhoşsayan, nikbin şeirlərində xalq yaradıcılığına məxsus bir gözəllik, səmimiyyət və tərəvət vardır. Bu əsərlər bədii-poetik məziyyətləri, ruhu, forma və məzmunu etibarilə şifahi ədəbiyyat ənənələri, türk xalqlarının qədim və zəngin poetik nailiyyətləri ilə səsləşir, xalq yaradıcılığından güc alır.

Mütəfəkkir şair olan Qazi Bürhanəddin öz dövründə çox yayılan sufizm və hürufiliyə meyil etsə də, bunlarla məhdudlaşıb qalmamış, öz zəmanəsinin ictimai-siyasi və

mənəvi-əxlaqi məsələləri ilə səsləşən əsərlər yaratmışdır. O, hər şeydən əvvəl, dünyəvi bir eşqi, “macəralı və hərəkətli həyatın ilhamlarını”, orta əsr insanı, onun mənəvi-ruhi aləmini, vətən torpağının təbii gözəlliklərini, qışını, baharını, əlvan payızını, el-obanı və onun qədim adət-ənənələrini tərənnüm etmişdir.

Qazi Bürhanəddin barədə deyilən bu sözlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əksər klassiklərin bədii irsi haqqında söylənilən ümumi ənənəvi ifadələri təkrarlayır və onun fərdi yaradıcılıq üslubunu müəyyənləşdirmir. Bunun üçün mövzunun ayrıca elmi-müqayisəli təhlilə ehtiyacı vardır.

Məhz ayrıca təhlil zamanı onun əsərlərində həm Divan ədəbiyyatına xas şeirin növ və şəkilləri, həm də bədiiyyət sisteminə aid poetik qəlibləri və ifadə vasitələrini müfəssəl şəkildə izləmək olar. Bununla belə, Divan ədəbiyyatı ənənələri bu həkmdar şairin yaradıcılığında tam oturmamış və təsbitlənməmiş halda qalır. Onun şeirlərində şifahi xalq yaradıcılığından gələn motivlər və ənənələr, həm də yerli ədəbi ənənələr mühüm yer tutur. Eyni zamanda, Qazinin poeziyasında təsəvvüf motivləri də qabarıq deyildir. Bir sözlə, Qazinin bədii irsi qəliblənməmiş Divan şeirinin bütün incəliklərini və dərinliklərini əhatə etmir. Bununla belə, milli ədəbi ənənələrin, dil-üslub xüsusiyyətlərinin klassik Divan ədəbiyyatında işlənməsi və onlara yeni həyat verilməsi baxımından Qazi Bürhanəddinin xidməti böyükdür.

Anadilli Divan ədəbiyyatında bədii dilin poetik baxımdan cəlalanmasında, heç şübhəsiz ki, Nəsiminin xidməti daha böyükdür, yəni o, anadilli şeirimizin yerli dil-üslub cəhətdən Divan poeziyası qəlibində təşəkkül prosesini başa çatdırmışdır.

Nəsimi öz düşüncələrini son dərəcə səmimi və inan-

¹ Ə. Səfərlı, X. Yusıfov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif”, 1982, s. 181.

dürücü bir dil ilə qələmə almışdır. O, Azərbaycan dilində yaranan şeirin ölməz nümunələrini yaratmış, orta əsrin ədəbi janrlarında gözəl əsərlər yazmışdır. Şairin bədii dili olduqca zəngin, söz ehtiyatı çoxdur. O, bir tərəfdən idiomatik ifadələrlə zəngin olan canlı danışiq dilinin imkanlarından bacarıqla istifadə edir, ikinci tərəfdən isə klassik şeir dilinin çox yayılmış bədii ifadələrini məharətlə işlədir, eyni zamanda ərəb, fars şeirinin ifadə vasitələrindən bəhrələnməklə şeir dilimizi zənginləşdirir.¹

Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində yaranan şeirin şəkli xüsusiyyətlərinin təkmilləşməsində də çox mühüm rol oynamışdır. O, hər şeydən əvvəl ərüz vəzninin müxtəlif bəhrlərində və müxtəlif şəkillərində Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır. Nəsimi ərüz vəzninin bəhrlərini Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Daxili qafiyələr yaratmaq, şeirin musiqisini təmin etmək istərəkən şair dilin təhrif edilməməsinə də diqqət yetirmişdir.²

Nəsimi bir sıra şairlərdən fərqli olaraq, şeirin qafiyəsinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, hər üç dildə yaratmış olduğu şeirlərdə Orta əsr poetikasının tələblərinə uyğun olaraq uğurlu qafiyələr işlətməmişdir. Şair qafiyələrinin təkrar edilməməsi üçün rədif qafiyələrə daha çox fikir vermişdir. Bəzən misranın yarısından çoxu rədif kimi təkrar edilir. Məsələn:

*Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil,
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil.*

*Bərgi-nəsrin üzrə mişkin zülfünü sən dağıdıb,
Aşiqi bixaniman etmək dilərsən, etməgil.*

*Qaşların qövsündə müjganın xədəngin gizləyib,
Ey gözü məstanə, qan etmək dilərsən, etməgil.*

Sona qədər eyni ahənglə davam edən bu şeirdə misranın yarısından çoxunu "etmək dilərsən, etməgil" rədifi tutur. Rədiflərdən belə çox istifadə etmək şairi qafiyə yeknəsəqliyindən qurtarır.¹

Şairin eyni şəkildə başqa bir qəzəli də vardır:

*Zülfünü ənbərəfşan etmək dilərsən, etməgil,
Qarəti-din, qəsd-i-can etmək dilərsən, etməgil.*

Yuxarıda qeyd edilən ümumi mülahizələrdən aydın olur ki, Nəsimi anadilli şeirimizin istər forma və şəkil, istərsə də məzmun cəhətdən təşəkkül və təkamülündə önəmli yer tutmuşdur. Ancaq burada bizim məqsədimiz Nəsiminin hər şeydən öncə sözə münasibətini və bununla bağlı onun klassik söz sənətində yaratdığı bir sıra özünəməxsus cizgiləri konkret nümunələrlə ortaya qoymaqdır.

İlk növbədə qeyd etməliyə ki, Nəsimi sözə tam mənası ilə hakim olan qüdrətli sənətkardır və onun poetikası Qazi Bürhanəddinlə müqayisədə daha çox cıralanmış və daha zəngindir. Xilqətin əsasını sözdə axtaran Nəsimi düşüncənin də əsasını sözdə görür. Nəsimi üçün söz hər şeydir və eyni zamanda hər şeydən üstündür. Söz eyni zamanda müqəddəsdir, Allahın kəlamı da sözlə öz ifadəsini tapmışdır. Nəsimidən öncə müsəlman Şərq mədəniyyətində

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, "Gənclik", 1998, s.274-275.

² Yəni orada, s.275-276.

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, "Gənclik", 1998, s.276.

sözün məqamını uca bilmişlər və bu səbəbdən onu inciyə, dürrə, saf suya bənzətmişlər, hətta sözü bütün dəyərli şeylərdən üstün hesab etmişlər.

Nəsimi öz zirvəsinə ucalana qədər böyük bir məktəb keçmişdir. Məlumdur ki, XIV-XVI yüzilliklərdə hürufilik ideyalarının geniş yayılması Nəimi və Nəsiminin adı ilə bağlıdır. O, Fəzlullah Nəiminin “Cavidannamə”, “Növnamə” (“Yuxu haqqında kitab”), “Əsrarnamə” və “Vəsiyyətnamə” əsərlərinin sayəsində hürufiliyin elmi əsaslarına yiyələnmiş, bu məktəbi keçmiş şairdir.¹ Fikrimizi şairin sözləri ilə təsdiqləyək:

*Fəzli-ilahə canını eylə fəda, Nəsimi, sən,
Olma məlul, ayıtma kim, bəndü həsar içindəyəm.²*

*Hər ki, Nəsimitək sücud Fəzli ilahə qılmadı,
Div kimi bu gün anı bəlkə bu yolda dayına.³*

*İrmiş idi Nəsimiyə Fəzlin inayəti,
Kövnü məkanü sübh ilə şam olmadan hənuz.⁴*

*Adım Nəsimidir, bu gün oldum kəlamî-natiq uş,
Həm ayinə, həm nuri-həq, həm Fəzli-yəzdan olmuşam.⁵*

¹ Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə, I cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Bakı, 1960, s.323.

² İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənşr, Bakı, 1973, s.128.

³ Yənə orada, s.41.

⁴ Yənə orada, s.72.

⁵ Yənə orada, s.133.

*Favü zadü lamdır Fəzli-ilah,
Fəzlinə qurban edəlim canımız.¹*

Abbas əl-Əzzaviyə görə, “... Nəsimi ustadı Fəzlullahdan çox səs salmış, hürufilik yoluna sapanlar arasında yüksək mövqə qazanmışdır. Heç kimin etmədiyini o etmişdi. Nəsimi olmasaydı, hürufilik sönər, batardı”²

Nəsiminin dövründə hürufilik bir məslək, əqidə, dünyagörüşü kimi geniş yayılmışdır. ... Öz kökü ilə xalqa bağlı olan bu təriqət xalqın ruhunu, ictimai-siyasi görüşlərini, həyata münasibətini əks etdirirdi.³ Nəsimi yazır:

*Gərçi bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qureyşiyəm,
Məndən uludur ayətim, ayətə, şənə sığmazam.⁴*

Nəsimi sözü öz mənsəyini bu qaynaqlardan əxz etdiyi üçün şair sözün məqamına məhz bu baxımdan yanaşır. Əlbəttə, hürufilikdə söz və hərfe xüsusi münasibət vardır və şair həmin firqanın ideologiyasını daşdığı üçün sözü dəyərləndirərkən Fəzlullahın ideoloji doktrinasının təsiri altında qalır.

Nəsiminin söz sənətinə münasibəti onun həm də sözə olan sevgisindən qaynaqlanır. Buna görə sözü bacardığı qədər cilalayır və ürəyayatımlı şəkllə salır. Söhbət tək-tək

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənşr, Bakı, 1973, s.77.

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə, I cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Bakı, 1960, s.329.

³ Əlyar Səfərlı, Xəlil Yusıflı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. “Ozan”, Bakı, 2008, s.331.

⁴ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənşr, Bakı, 1973, s.320.

sözlərdən deyil, söz düzümündən, sözlərin ahəngdar sıralanmasından, söz və məna arasındakı əlaqədən, sözlərin poetik mətndə kəsb etdiyi fərqli və rəngarəng məna incəliklərindən gedir.

“Nəsimi və söz” kitabında şairin sözünü, onun ecəzkar bəlağətinə düzgün dəyər verməklə öyrənməyə çalışdıq və aparılan araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəldik ki, şairin bədiiyyəti öz həllini əsasən bəyan və ona daxil olan bədii ifadələr çərçivəsində tapmışdır. Düşünürük ki, görkəmli alimlərimizin təhlillərində bəyana daxil olan poetik ifadələrə daha geniş yer verilməsinin başlıca səbəbi üç dildə yazan, hətta ana dilində yazarkən belə, ərəb və fars ifadələrindən geniş istifadə edən şairlərin şeirlərinin məzmun qatlarını aydın şəkildə açıqlamaqla, onu geniş oxucu ruhuna yaxınlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur.

Qeyd edək ki, Nəsimi klassik Şərq poetikasını dərindən bilən usta sənətkardır, belə ki, o, ərəz və qəfiyə ilə yanaşı, bəlağət kateqoriyalarını mükəmməl mənimsəyən şairdir. Həmin kateqoriyaların Quran bəlağətindən qaynaqlandığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bu deyilənlər onun söz sənətində geniş şəkildə və məharətlə işlənmişdir.

Söhbət Nəsimi sözünün ecəzkar bəlağətindən gedirsə, bir məqamı da qeyd etməyi zəruri hesab edirik. Nəsiminin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini dövrün ab-havası, şair sözünün ehtiva etdiyi məna tutumu və Şərq poetik sistemi bucağından 1990-cı ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səadət Şıxıyeva tədqiq etmişdir. Onun “Nəsiminin lirikası” adlı dissertasiyasında orta əsrlər Şərq poetikası əsərlərinə istinadən təşbeh, eyham, istiarə, mürəatün-nəzir, epitet, hüsn-i-təlil, irsalül-məsəl, cinas kimi fiqurların Nəsimi şeir-

lərindəki funksiyası açıqlanmışdır.¹

Nəsimi şeirlərinin klassik Şərq poetikası işığında təhli-
li üçün iki mühüm cəhət diqqət mərkəzində dayanır:

1. *Şairin şeirlərində ərəz və qəfiyə ilə yanaşı, ahəngdar nizam yaradan digər poetik vasitələrin geniş işlənməsi.*

Orta çağ Azərbaycan ədəbiyyatı, o cümlədən Nəsimi sənətkarlığı klassik ədəbi irsin söz-məna incəliyi, bənzərsiz poetik düzənə və bu düzənin qəliblənmiş nizamlı kateqoriyaları üzərində təşəkkül tapsa da, Nəsimi poetikası bütövlükdə ümummüsəlman nəzəri düşüncə çərçivəsində yoxrulsada da, ahəngdar nizam yaradan, şeirə musiqi ovqatı qatan poetik vasitələr, digərlərinə rəğmən, onun yaradıcılığının özlünü, ana xəttini təşkil edir.

Bununla bağlı bir məqamı da əlavə etmək vacibdir. Bəzən Nəsimi şeirlərində ritm və ahəngin mühüm yer tutmasını təsəvvüf və səma ilə əlaqələndirirlər. Təbiidir ki, təsəvvüfdə səma üçün nəzərdə tutulan şeirlərin ritmi daha qabarıq olur. Ancaq bunu təkə təsəvvüf və səma ilə bağlamaq doğru olmazdı. Çünki sözün ahəng və ritminə verilən diqqət Quran mətnində də müşahidə edilir. Təsəvvüfi deyil ki, müsəlman xalqları məhz Quranın söz-məna gözəlliyi, kamilliyi və ahəngdarlığından doğan möctüzə müqəbilində öz ədəbi yaradıcılığını cılamışlar.² Bundan əlavə, klassik ədəbi nümunələrdə səma üçün nəzərdə tutulmayan şeirlərdə də zəngin ritm vardır. Çünki şeirin ahənginin də dinləyicinin duyğularına təsiri güclü olmalıdır. Bu da təbii haldır.

Məlum olduğu kimi, Nəsiminin qəzəllərinin əsas üs-

¹ Bax: S.Şıxıyeva. Nəsiminin lirikası. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1990, s.131-177.

² Məhirə Quliyeva. Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb-müsəlman nəzəriyyəsi kontekstində, I c. (məqalələr toplusu). “Elm və təhsil”, Bakı, 2017, s.7.

lubi xüsusiyyətlərdən biri, təkrarlar üzərində qurulan tən-tənəli ifadə tərzidir ki, bu da onun qəzəllərinə xüsusi ahəng və ritm zənginliyi bəxş edir:

*Mən mülki-cahan, cahan mənəm, mən
Mən Həqqə məkan, məkan mənəm, mən.*

Klassik Şərq poetikasında da diqqəti çəkən əsas cəhətlərdən biri – təkrarlar sistemidir. Burada söhbət sadəcə sözlərin adı təkrarından deyil, onların mətndə yaratdığı ecazkarlıq və işlənmə yerinə görə yaranmış olan növlərindən gedir. Təkrarlarla bağlı əsas məqamlardan biri də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində təkrarlar sisteminin poetik dilin, üslub işlətmələrinin başlıca stimullarından biri kimi çıxış etməsidir. Bu sayaq mətnlərdə ritmiklik, şeir əlamətləri güclüdür. Əslində, qədim türk şeiri bu sistemə söykənir.¹

Nəsimi yaradıcılığının zəngin məxəzlərini göstərmək üçün bir məqamı da qeyd etməyi vacib hesab edirik. Məlum olduğu kimi, folklor və klassik dövr ədəbiyyatı yerli-millî ənənələr üzərində təşəkkül tapıb. Bir tərəfdən folklor və klassik dövr ədəbiyyatının milli ənənələr üzərində təşəkkülünü, digər tərəfdən təkrarlar sisteminin Azərbaycan dilinin poetik dil və üslub işlətmələrinin başlıca istiqamətlərindən olduğunu nəzərə alsaq, əlavə heç bir fikir söyləmədən, İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının klassik ədəbi irsin müş-tərək əsasları ilə yanaşı, milli-yerli ənənələr və mənsub olduğu poetik sistemə xas özəllik və kateqoriyaların vəhdət mehəri olduğunu qeyd edə bilərik.

2. *Nəsimi şeirlərində işlənən poetik vasitə və qəliblərə gəlincə, onlar həm Şərq poetikasının bəyan bölməsinə aid obrazlar sistemini, həm də bədiyyat bölməsinə daxil olan mühüm söz və məna gözəlliklərini əhatə edir.*

Nəsiminin işlətdiyi təşbihlər, istiarələr, kinayə və məcazlar demək olar ki, Divan ədəbiyyatına xas ənənəvi motivləri ifadə edir, ancaq bunlar arasında şairin öz fərdi zövq və üslubundan gələn, yüksək sənətkarlıqla cilalanan zərif deyimlər daha çox diqqəti cəlb edir. Şairin ənənəvi motiv və qəliblərə gətirdiyi yeniliklər həm söz və həm də mənanı əhatə edir. Bu həyata sığışmayan şair həyata real baxışını və ideallarını sözünün məzmunu qatları ilə yanaşı, bənzərsiz düzəni ilə seçilən bədiyyatla da rəvnəqləndirir.

Nəsiminin işlətdiyi bədiyyat sistemi zəngin və gözəldir, şair hər sözü, ifadəni, ibarə və deyimi yerli-yerində işlətməklə yanaşı, söz və məna oyunu qurmaqda da öz məharətini ortaya qoyur.

Kitabda bədi elminin söz incəlikləri və ləfzi sənətlər qisminə daxil əks, təbdil, tədvir, məzduc (muzəvəcə), raddül-əcz ələs-sadr, təkrir, touzi, bədiyyat və məna gözəlliklərinə daxil edilən bədi xitab, istifhəm, iyhamul-vəsl, mutabaqa, təfriq, ləff və nəşr, tənəsüb və ya mura-atun nəzir təhlil obyektinə çevrilib.

Kitabın elmi yeniliklərindən biri araşdırma zamanı Nəsimi sənətkarlığının özünəməxsusluğunu, yəni bir poetik formanın digər poetik forma düzəni üstündə nəzmləşdirilməsidir. Belə ki, Nəsimi /Bir üzü gül, qönçə ləb dildar derlər, iştə sən/ Sən gülə bülbül kimi bir zar derlər iştə mən/, hüsnül-mətləsi ilə başlayan qəzəldə incə təfriq sənətindən istifadə edərək, “Sən və mən” obrazlarını onlara məxsus səciyyəvi cəhətlərlə bir-birindən fərqləndirir. Şair təfriq sənətindən fərqli olaraq, sən və mən

¹ Bax: Kamil Vəli Nərimanoğlu. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi. “Oskar”, Bakı, 2009, s.165.

obrazlarının səciyyəvi tərəflərini birinci yerdə, obrazları isə ikinci yerdə şeirinə gətirir. Bununla da bir növ təfriq sənətini, düzəni baxımından iki və daha artıq anlamı bir obrazda birləşdirən cəm sənəti ilə səsleşdirmiş olur.

Qəzəlin özəl cəhəti özünü bir də **sən və mən** obrazlarının hüsnül-mətlədə misra daxilində, qəzəlin məbədində isə beyt boyunca təfriqlənməsinə bağlıdır.

Son dərəcə orijinal şəkildə yazılan bu qəzəl həm dilinin, həm məzmununun, həm bədii ifadə vasitələrinin özəlliyi ilə diqqət çəkir.

Araşdırmalar nəticəsində 1990-cı ildən bu günə qədər yazılmış kitablara daxil olmayan bir poetik forma – **mutabaqa** haqqında da məlumat verilir və Nəsimi beytləri ilə öz təsbitini tapır. Bədiyyat və mənə gözəlliyinə daxil edilən təzad, əslində **mutabaqanın** növüdür. Birincidə sözlərin leksik mənalari təzadı şəkildə işlədilsə, **mutabaqada** misralar bir-birilə müqabilləşdirilir.

Araşdırma zamanı nəzərimizi cəlb edən bir məsələni də qeyd etmək istərdik. Belə ki, **mutabaqa** sənəti Nəsimi yaradıcılığında Həllac Mənsurla bağlı mövzuların şairanə əksində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Məzduc şairin sözlərinin qoşa və qafiyəli işlənməsidir. **Səcdən** fərqi, qoşa sözlərin arasında digər tərkib və sözlərin işlədilməməsidir. M.H.Quliyevanın “Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları” (Bakı, 2010, s.161) kitabında bu bədii ifadə vasitəsi öz açıqlamasını tapıb. “Nəsimi və söz” kitabında isə **məzducun** yeni bir növü ilk dəfə işıq üzünə görünür və Nəsimidən gətirilmiş nümunələrlə elm müstəvisinə çıxarılır. “Məcəmiül-ədəb”, “Bələğə indəs-Səkaki”, “Quran işığında bələğət dərsləri: Bədi’ elmi” kitabları əsasında məzducun bu növünün əsas funksiyası iki anlamı bir şərt və cəzadə birləşdirməkdir:

*Sən mana yar ol ki, könlüm bir dəxi yar istəməz,
Könlümün dildarı sənsən, özgə dildar istəməz.¹*

İmadəddin Nəsiminin əksər qəzəllərinin “Hüsnül-məqtə” hissəsində yazdığı beytlər /Peyğəmbər sözüdür, həm Tanrının kəlamı/, /Nəsiminin sözü həqdir.../, /Həqdən gələn kəlamın möcüzüdür.../, /Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz, Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq/ və s. misra və beytlər şairin Qurana bağlılığına, ondan geniş şəkildə bəhrələndiyinə nümunədir. Şairin “Sözü rəhmanir-rəhim”, məcmui-Quran göstərir, – misrasında bu fikir öz şairanə əksini tapıb. Bu anlamda kitabda Nəsimi yaradıcılığında Qurandan bu və ya digər şəkildə istifadənin poetik qəliblərinə də geniş yer verilmişdir.

Nəsimi sənətkarlığı bir dəryadır. Onun bir damlasına sahiblənməyə çalışdıq və buna sırf müəllifin sözünün ehtiva etdiyi mənə və bu mənənin təqdim poetikası bucağından yanaşdıq.

Sözün, onun mənə qatlarının, ibrətəməz məzmun və süjetlərin insanın kamilləşməsində önəmli rolu olduğu kimi, bədii ifadə vasitələrinin də məzmunun insan beynində, ruhunda, yaddaşlarda həkkində rolu danılmazdır, mənənin özü qədər əhəmiyyətli. Ecəzkar bələğət dolu Nəsimi sənətinə nöqtə qoymaq çox çətindir.

Hər bir nöqtənin yeni başlanğıc olduğunu nəzərə alaraq şərtlə, nöqtəni qoya bildik.

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənşər, Bakı, 1973, s.65.

I FƏSİL

SÖZ VƏ ƏXLAQ

Qurani-Kərim insan əxlaqını amirənə tərzdə deyil, tövsiyə üstündə qurur, insan təfəkkürünün öz istəyi və onun oyanışı üzərində, özü də mərhələ-mərhələ, aram-aram, Quranın surə düzəninin məğzində, onun üslubuna, poetik formalarının yerli-yerində, düşündürücü tərzdə, fikirlərə biridigərini tamamlayan aydınlıq gətirməklə tərbiyə edir. Bu anlamda Quranın üslubu özünəməxsus və ecazkarlıq. Əxlaqın – İslam əxlaqının tərbiyəsində insan, onun istək və arzusu önəmli amildir. Sözsüz ki, bu əxlaqın kamilləşmə istiqamətində tərbiyələndirilməsində ayələrin nəticəsi kimi özünü göstərən nəsihətlər, məsəllər və bu məsəllərin ədəbiyyata “irsəlül-məsəllər” şəklində daxili, ən başlıcası isə aya və surələrin ehtiva etdiyi məzmunudur.

Əməlin dəyəri əxlaq və onun dərəcəsinə bağlıdır. Qurani-Kərim insanı özünü dərk etməyə çağırır. Məhz bu baxımdan Quranda düşündürücü məsələlərə geniş yer verilir. Bu da insanların ibrət və nəsihətdən nəticə çıxarmalarına, doğru yola istiqamətlənmələrinə yardım edir. Ayələrdə tez-tez “misal” və “məsəl” sözlərinin işlədilməsi əməli-sahehliyin və əxlaqın dərəcəsinin artmasına yardım edir:

1. *“Allah insanlar üçün belə misallar çəkir ki, bəlkə, düşüncə ibrət alsınlar.”* (Həşr: 21)

2. *“Rəbbinizin kitabı (Quranda) sizin üçün Onun halal və haram, vaciblər və fəzilətlər (həmçinin), ibrətlər və məsəlləri açıqlamışdır”.*

3. *“Biz bu məsəlləri insanlar üçün çəkirik. Onları*

*yalnız (haqqı) bilənlər anırlar”.*¹

Əbədi və ədəbi miras olaraq insanlığa doğru yol göstərən, xeyir və fəzilət dərsəri ilə zəngin olan, əbədi həyata gedişi istiqamətləndirən və işıqlandıran, bəşər övladının kamil insan kimi yetişməsinə təmin edən, ədalət və insafı münasibət bəsləməyi öyrədən, hidayət, rəhmət, rəhman, qəfur, fəzilət və başqa əməlləri ilə (Əsməül-hüsna) insanı kamilləşdirərək, əbədi mənzilini qazanmağa kömək edən Qurani-Kərim insan əxlaqının püxtələşməsində sözbə böyük önəm verir.

Quran İslam mədəniyyətində bələgət qaynağı kimi dəyərləndirilir və bu anlam Tanrı kəlamına xas olan bənzərsiz, yığcam sözbə düzümü, son dərəcə geniş və dərin məna tutumu ilə səciyyəyənlir. Bir sözbə, sözbə – bələgətli sözbə ilkin qaynağı Qurani-Kərimdir. Onun gözəl sözbə düzümü elə bir yüksək fəlahət və bələgətə malikdir ki, onun ifadə zərifliyi və sözbə ahəngi qarşısında hər kəs səcdəyə düşüb: “Bu kitab Allahın göndərdiyi kitabdır”, – deyər. Quran kəlamı ecazkar sözbə sənəti və möcüzə, zəngin fikir, düşüncə və ahəngdar sözbə toplusundan ibarət tükənməz bir qaynaqdır.²

“Quran bələgəti və Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabının “Qurani-Kərim sözbə möcüzəsi kimi” yarım bölməsində sözbə verilən dəyər, düşüncə ki, hər bir kəsin marağına səbəb ola bilər: “Sözbə düşüncə ilə bağlıdır, daha doğrusu, sözbə düşüncənin təmsilçisidir. İnsanın fəlahəti və əzəməti düşüncəyə verilən dəyərdir. Qurani-Kərimdə Adəm övladlarının eh-

¹ Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası. Müqəddəs Qum şəhəri. Məhəmməd Hadi Məarifət. 18 Zul-hicce 1426 (Qədri-Xum bəyramı) (19/01/2006), s.393.

² Mahirə Quliyeva. Quran bələgəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.402.

tiramı onların təfəkkür və düşüncə qabiliyyətinə görədir".¹

Düşüncə və təfəkkür dil və sözlə bəyan edilir, yəni düşüncə xəzinəsinin açarı sözdür və bəşər sözün yardımı ilə həmin zəngin xəzinədə gizlənən inciləri aşkarlayır, onları başqalarına çatdırır, nəsil-dən-nəslə ötürür. Sözün köməyi ilə bəşər övladları arasında anlaşma, bir-birinin düşüncə təcrübəsindən faydalanma imkanı yaranır.

Sözün bəşər mədəniyyətindəki əhəmiyyətini üç baxımdan dəyərləndirmək mümkündür:

1. *İnsanlar arasında ünsiyyət və anlaşma*
2. *Düşüncə və maarifin daşıyıcısı olmaq*
3. *Bəşərin aqli-mənəvi yüksəlişini təmin etmək.*²

Bütün bu sadaladıqlarımız kamilliyin, kamillik işə yüksək əxlaqın göstəricisidir. Quran ayələri nazil olan zaman fəsahtli və bəlağətli yazılar və şeirlər dövrün mədəni həyatında ən şərəfli işlərdən biri hesab edilirdi. Quran bir növ ədibləri belə bir söz abidəsi yaratmağa təhrik etdi.³

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, dünyanın yaranışı belə, Allahın bir kəlməsinə, ilahi kəlamına bağlı olmuş və bu kəlam bəşər mədəniyyətinə ölməz poeziya nümunələri bəxş etmiş klassik ədəbiyyatın özüündə geniş intişarını tapmışdır.

Məhz elə bu baxımdandır ki, "kon fəyəkon" Quran kəlamı Nizamının "Leyli və Məcnun" əsərində ayəyə uyğun şəkildə işlədilib:

**Ey hər çə rəmidə və aramide
Dər "kon fəyəkon" to əfəride**

(Nizami, L.–M., s.69)

**(Ey hərəkət edən və hərəkətsiz nə varsa,
Sənin "kon fəyəkon"unda yaranmış).¹**

(tərcümə edən: prof. R.Əliyev, s.17)

Göründüyü kimi, "kaf" və "nun" hərflərinin birləşməsindən "kon" ifadəsi əmələ gəlir ki, kainat da Allahın əmri ilə məhz həmin bu sözdən yaranıb: "Bir şeyi (yaratmaq) istədiyi zaman (Allahın) buyurduğu ona ancaq: Ol! – deməkdir. O da dərhal olar".²

Bütün bu qeyd etdiklərimizdə əsas məqsəd bir əsas qayəni – sözün əhəmiyyətini və onun əxlaqın kamilləşməsi və kamil insanın yetişməsində rolunu vurğulamaqdır.

Bəşərin düşüncə, elm və maarif baxımından inkişaf və yüksəlişinə böyük əhəmiyyət verən İslam mədəniyyəti qeyd etdiyimiz keyfiyyətlərin əsas daşıyıcısı olan söz sənətinə tələbkarlıqla yanaşmış və heç bir ədəbiyyatda bənzəri olmayan bəlağət təlimini yaratmışdır. Elə məhz bu təlim, sözün ecazkarlığı və nəsihətəməz mənə tutumudur ki, klassik ənənənin davamlı şəkildə və müxtəlif dövrlərdə əbəd-yaşarlığını təmin edir. Stereotip ənənəvilinin mahiyyətini təşkil etsə də, bu hal heç də fərdi müəllif axtarışının orijinallığını məhdudlaşdırmır.

Söz səmavi aləmlə, həm də yer aləmi ilə bağlıdır, yəni

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. "Nafta-Press", Bakı, 2008, s.106.

² Yəni orada, s.107.

³ Mahirə Quliyeva. Quran və Azərbaycan ədəbiyyatı (XIV-XVI əsrlər). Bakı, 2016, s.101.

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. "Nafta-Press", Bakı, 2008, s.148.

² Mahirə Quliyeva. Aşuq yaradıcılığı və dastanlar Şerq poetikası və islami dəyərlər baxımından. "Elm və təhsil", Bakı, 2016, s.446.

söz mənə baxımından göy aləmi, maddi qəliblə, maddi dünya ilə əlaqədardır. Söz ağıl və təfəkkürün ifadəçisi, düşüncənin açarıdır. Heç nə söz qədər bəşərin düşüncə və duyğularını, mənəvi aləmini yetərinlə ifadə edə bilməz.¹

Hz.Məhəmmədin əsas mövzusu söz və kəlamdır. Bu (Quran Allah dərgahında) çox möhtəşəm olan bir elçinin (Cəbrayılın) gətirdiyi kəlamdır.²

Quran bir kəlam olaraq öz söz möcüzəsi ilə insanlığı haqqa çağırır və bu çağırışı yönəldən əvəzolunmaz bir qaynaqdır. Haqqa gediş isə əməlisalehlikdən başlar.

Ədəbiyyat həyatın güzgüsü, inikası, söz isə bu inikasın təzahür vahididir. Ədəbiyyatda sözə verilən dəyərin azacıq bir qisminə nəzər salaq. Belə ki, XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Qətran Təbrizi sözü ruhun ölçüsü adlandırır. O, sözün özünə belə ölçü lazım olduğunu vacib sayır. Qətran Təbriziyə görə, hər sözü demək mümkündür, lakin hər sözü başqasına başa salmaq, anlatmaq həmişə mümkün olmur, ona görə də danışıq, sözün ölçüsünü bilmək vacibdir:

Söz ruhun ölçüsüdür, ağıl isə tərəzidir

Ölçü sözə lazımdır, ancaq miqdarı tərəzi təyin edir.

Hər sözü dilə gətirmək mümkündür, lakin

Hər sözü ağıla qandırmaq çətin və müşküldür.³

Dinə, Allaha istinad etməklə yanaşı, real həyata da

açıq gözlə baxan, hadisələri düzgün şəkildə təhlil edən “Camü-cəm” əsərinin müəllifi Əvhədinin əsərində şairin sözə, dilə və sənətə münasibəti özünü göstərir. O da sözü müqəddəsləşdirir:

“Söz göydən gəlmişdir, yaxşı bil bunu”, – deyər onun ülvyyətinə, saflığını təənnüm edir, sözün yüksəkliyinə qorumağı məsləhət bilir və deyir:

Mix kimi torpağa çalma, gəl, onu.¹

Ədəbiyyatda əxlaqın təminçisi, təənnümçüsü kimi çıxış edən söz, dini kitablarda “**az olub mətləbə dəlalət edən**” məzmunlu kəlam ifadəsi kimi işlədilir. Əslində, kəlam ifadə azlığı, məzmun qatının çoxluğu ilə fərqlənən, danışıq məqamında ecazkarlığı ilə seçilən elə sözün özüdür, kamil insan təfəkkürünün məhsuludur.

Xətainin sözləri ilə desək, – kəlamın ismi Qurandır:

Hədisi-vəzi-Qurandan nə buldun, gəl, gəl, ey zahid, Kəlamın ismi Qurandır, hədis Allahü əkbərdir.²

Sözü insan qəlbinin tərcümanı sayan Nizami onun mənə və mahiyyətini, ifadə tərzini insanın psixologiyası, həyata baxışı, insanlara münasibətinə və düşüncənin sağlamlıq dərəcəsinə bağlayır:

Xəstə olur fikri, sözü xəstənin,

Bədən sağlam olsa, saf olar söz də

Süs adam süst olar bədəndə, sözdə.³

¹ Məhira Quliyeva. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.103.

² Yəni orada.

³ Yusif Seyidov, Saməd Əlizadə. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. XI-XVIII əsrlər. “Gənclik”, Bakı, 1977, s.27.

¹ Yusif Seyidov, Saməd Əlizadə. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. XI-XVIII əsrlər. “Gənclik”, Bakı, 1977, s.27.

² Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005, s.56.

³ Yusif Seyidov, Saməd Əlizadə. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. XI-XVIII əsrlər. “Gənclik”, Bakı, 1977, s.37.

İnsanın iç dünyası, onun əxlaqı, söylədiyi sözə və fikrə bağlıdır. Bu fikrin özü də ədəbiyyatda nəzmə gətirilib:

**Şeiri oxuyanda bu Nizaminin
Özü də hər sözdə görünər, yaqin.¹**

Bəli, şübhəsiz ki, hər sözün arxasında özünün iç dünyası ilə onun müəllifi, bütün bunların sonunda isə kamil insan və ya ona zidd olan insan konsepsiyası öz əksini tapır.

Nizami əxlaqlı insanı az danışan, az dinən, danışarkən az sözlə ağzından dürlər tökən kimi səciyyələndirir:

**İnci tək sözlər seç az danış, az din,
Qoy az sözlərlə dünya bəzənsin.
Az sözün incitək mənası solmaz,
Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz.²**

Nizami Gəncəvi özünü bu dünyada sözün, sənətin yadigarı hesab edərək yazır: "...Yadında saxla, Şairlər içərisində, Dünyada sözün, sənətin yadigarı mənəm; Mənimlə söz (binası) möhkəmləndi, Qiyamətə qədər o qiyamət edəcək".³

Sədi fəsilh olmaqla yanaşı, həm də kamal sifətə mənsub bir şairdir. Məhz bu ləqəbin sahibinin Firdovsi, Xəyyam, Hafiz, Nəsimi, Füzuli kimi dünya mədəniyyətinin xəzinəsində özünəməxsus yer tutan cahənşümül və görkəmli şairlərdən olması təsadüfi deyil. O, İran mədəniyyətinin

dünya ədəbiyyatına əta etmiş olduğu bir sənətkardır.¹

Sədi Şirazi sözünün dərinliyi və şirinliyini, şirinliyin meyarı kimi qeyd etdiyi qənddən belə üstün tutaraq yazır:

**Qəndim olmasa da, dərin sözüm var
Misrin qəndindən də şirin sözüm var
Bu o qənd deyil ki, olsun ağızda
Tapar ağıllılar onu kağızda.²**

Göründüyü kimi, Sədi insan ağızını dada gətirməkdən deyil, beyinlərə şirə verən, onu düşündürən sözün şirinliyindən bəhs edir.

Söz haqqında həm çox deyilib, həm də çox yazılıb. Deyilənləri Nizami ilə bitirmək istəsək də, Xaqaninin fikrindən yan keçmək mümkün olmadı. Cəmaləddin Mosilinin sözünü nəzərdə tutan şair yazır:

**Həmişə çixsa da dürlər dənizdən,
O dürr dənizləri yaratdı sözdən.³**

Ədəbiyyat tariximizdə qəlb aləminə vaqif olan və bu aləmin həyatını hərtərəfli, xüsusi bacarıqla, gözəl və şairənə bir formada ifadə edən dahi şairimiz⁴ Füzulinin "Söz" rədifli qəzəlini kənarda qoya bilmərik:

**Xəlqə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.**

¹ Yusif Seyidov, Saməd Əlizadə. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. XI-XVIII əsrlər. "Gənclik", Bakı, 1977, s.37.

² Yənə orada, s.43.

³ Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin "Sirlər Xəzinəsi" dastanı insanlığın ana yasasıdır. Bakı, 2015, s.89.

¹ Mahirə Quliyeva. Sədi Şirazi yaradıcılığının bəzi məqamları. Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb-müsəlman nəzəriyyəsi kontekstində. Məqalələr toplusu, I c, s.199.

² Sədi Şirazi. Seçilmiş əsərləri. "Öndər" nəşriyyatı, Bakı, 2004, s.141.

³ Yusif Seyidov, Saməd Əlizadə. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. XI-XVIII əsrlər. "Gənclik", Bakı, 1977, s.29.

⁴ Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 1958, s.9.

Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır,
Kim, nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl
Edə hər saat səni ol uyqudan bidar söz.

Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa
Göstərir hərdəm niqabi-ğeybdən rüsxar söz.

Xazini-gəncineyi-əsrardır, hərdəm çəkər
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.

Olmayan qəvvasi-bəhri-mərifət arif degil,
Kim, sədəf tərkibi-təndir, lə'ləi-şəhvar söz.

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.¹

1. Söz, ağzının sirrini hər nəfəsdə aləmə açıqlayır. Bu nə sirdir ki, hər göz açıb qapadıqda söz yoxdan var olur.

2. Doğru söyləməklə sözün qədir və qiymətini artıran hər kəs, öz qədir və qiymətini də artırmış olur.

3. Sözü can ver ki, səni əcəl yuxusu tutduqda, yəni sən öldükdən sonra da söz səni o yuxudan oyandırır.

4. Söz ənbər qoxulu bir gözəldir ki, könüllər almaq üçün hər an gizli pərdə (qeyb örtüsü) altından üzünü göstərir.

5. Söz, sirlər xazinəsinin xəzinəsidir. Hər an izhar ipinə min-min iri və qiymətli inci düzər.

6. İrfan dənizində qəvvas olmayan insan arif deyildir. Çünki səadət vücuddur, candır (tendir), içindəki tək və dəyərlə inci də sözdür.

7. Ey Füzuli, əgər xalq arasında çox əziz və möhtərəm olmaq istəyirsənsə, sözü az söylə. Əgər çox olarsa, çox əzizə zəlif edən də sözdür.¹

Füzuliyə görə, bədii əsərdə söz adı, sadə mənasından çox-çox yüksək mənə gözəlliyinə və təsir qüdrətinə malik olmalıdır,² – yazan MİR CƏLAL, Füzulinin “Söz” rədifli qəzəlinin açıqlamasını verir və onu Nizaminin “İsgəndərnamə” əsərində sözü verilən dəyərlə müqabilləşdirir:³ “Qəzəldə şair sözün ölməzliyini, yaxşı əsərin dünya durduqca yaşayaçağını və sənətkarını yaşadacağını aydın deyir. Qiymətli söz, sahibinin qədrini artırdığı kimi, uzun və mənasız söz də sahibini hörmətdən salar”.

Bu qəzəl fikri etibarilə böyük Nizaminin söz haqqında dediklərinə çox yaxındır. Nizami də “İsgəndərnamə” əsərində sözü can deyir: “Söz ağzda dürrdür, yərə düşsə qırıqlar. Söz candır, can dərmanıdır. Onu elə adama de ki, cavahir kimi qulağından assın. Qələm hərəkətə başladığı zaman dünyanın gözünü işıqlandırır. Söz bizim qəsrimiz, eyvanımızdır. Fikirlərin əvvəli, duyğuların sonu sözdür.”⁴

Göründüyü kimi, sözün Adəm övladının həyatında önəmli ölçüyə gəlməz. O, həm Adəm övladını yaradan kəlmə, həm də istək və arzularını Ulu Tanrıdan diləyəcəyi sığınacaq yeri, insanı Allahına sığdıran və diləyinə çatdıran “həblül-mətin” kimidir. Sözlə bağlı şairlərin yazdıqlarının təfərrüatına varsaq, əslində, insan həyatında qaydaları ilə

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I c. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı, 1958, s.164.

¹ Prof.Dr. Ali Nihad Tarlan. Füzuli Divanı şərh. Ankara, 2005, s.304-306.

² MİR CƏLAL. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 1958, s.15.

³ Yəni orada.

⁴ MİR CƏLAL. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 1958, s.15.

intihası olan sözün, onun geniş mənasında intihasızlığından çıxıbilmərik. Ona görə də söylədiklərimizi İmadəddin Nəsiminin “Söz” rədifli qəzəli ilə tamamlayaq:

**Dinləgil bu sözü ki, candır söz,
Aliyü asiman məkandır söz.
Şeş cəhətdən münəzzəh anlavü bax,
Şöylə kim, xaliqi-cahandır söz.
Nazilü münzil anla kim, birdir,
Kəndi kəndüyə tərçümandır söz.
Tulü ərz ilə ümqü bulunmaz
Yə’ni bihəddü binişandır söz.
Bu hədisə nəzər qıl, ey aqıl,
Anlayasan ki, bigümandır söz.
Ərşi-rəhman dedi nəbi könülə,
Çünki gördü, könüldə kandır söz.
Dedi ya kafüha, əyzə-bikə,
Çün Əli bildi, müstəandır söz.
Qeyri-məxluqdur, nə demək olur,
Anla kim, imdi rayigandır söz.
Əqli-küll, ərşü kürsü, lövhü qələm,
Çar ünsür, nöh asimandır söz.
Zahirü batın, əvvəlü axır,
Aşkaravü həm nihandır söz.
Ey üqulu nəşəb edən isbat,
Qamuya söz de kim, hamandır söz.
Kafü nundan vücuda gəldi cahın,
Əgər anlar isən, əyandır söz.
İsiyi-pak, Adəmə Əhməd,
Mehdiyi-sahibəz-zəmandır söz.
Bu bəyanı dilərsən anlayasan
Kim, necəsi filan-filandır söz.**

**“Cavidannamə”yi gətirgil ələ,
Ta biləsən ki, nəsnə candır söz.
Sözə bu izzü cah yetməzmi,
K’aydalar Fəzli-qeybdandır söz.
Aqıl isən, sözünü müxtəsər et,
Ey Nəsimi, çü bigirandır söz.¹**

Nəsimi “Söz” qəzəli ilə bir kəlməyə bağlı olan dünyayın yaranışının şairanə tablosunu yaradır. Beləki, sözün aliliyi, onun cahanın xaliqi olaraq göyləri, yeri, onların arasındakı olanları altı gündə xəlx edərək ərşi yaratması, sözün özü-özünün tərçümanı olması, ona heç bir şübhənin olmaması, köntülün söz mədəni olduğunu görən peyğəmbərin könülə “ərşi-rəhman” deməsi, sözün müstəanlıqını görən Əlinin “kavuha” eyhamül-vəslilə Allaha sığınmasını, sözün qeyri-məxluqat olmasını, xilqətin həyatı üçün önəmli sayılan mürəkkəb, qələm, lövhə müraciəti, dörd ünsür və yeddi təbəqəni incə bir ustalıqla şeirinə gətirir.

Qəzəldə Allahın “Əsməül-hüsna” adı ilə tanınan adlarına da işarə edilir ki, bununla da Nəsimi Hədid surəsinin 3-cü ayəsinin mahiyyətini qəzəlinə gətirmiş olur:

“Əvvəl də, axir də, zahir də, batın də Odur. O, hər şeyi biləndir. ...Allah varlığıyla, aşkar mahiyyəti ilə tamamilə gizlidir”.

Qəzəldə eyni zamanda haqqında danışdığımız sözün kafünün olması, cahanın bu sözdən yaranması fikri də əksini tapır. Beytlərin birində insana can verən “Ruhullah” ləqəbli İsa peyğəmbərə, Allahın öyüd və nəsihətlərinin təbliğçisi, sonuncu peyğəmbər, Adəmə-Əhməd adı ilə tanınan

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. “Lider” nəşriyyatı, Bakı, 2004, s.9-10.

nübuvvətin sonuncusu Məhəmməd peyğəmbərə və ən nəhayət, Allah-Təalanın iradəsi ilə qeybə çəkilərək öz zühuru-nu gözləyən imamətin sonuncusu, on ikinci imam Mehdi əl-Müntəzərə işarə edilir.*

Nəsimi beytlərin birində bir növ sözün intihəsizliyinə işarə etmək üçün "Filan-filandır söz" ifadəsi işlədir ki, bunlarla da İbrahim surəsinin 24-cü ayəsinə işarə etmiş olur.

Şair sözün aliliyini "fəzlü-qeyb"dən olması ilə də dəyərləndirir.

Nəsimi qəzəlinədə Nəimini də unutmur. Sözün ən gözəl nümunə, necə can olduğunu bilmək üçün Nəiminin "Cavidannamə"sini də önə çəkir.

Söz insan təfəkkürünün meyarı olduğu üçün, şair qəzəlini aşağıdakı misralarla bitirir:

**Aqıl insan, sözünü müxtəsər et,
Ey Nəsimi, çu bigirandır söz.**

Nəsimi Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığına dərinləndən təsir göstərmişdir. Xətəinin yaradıcılığından aydın görünür ki, o, Nəsiminin əsərlərindən bədii örnək kimi istifadə etmiş, vəzn, qafiyə, rədif yaratmaqda Nəsimi sənətkarlığından bəhrələnməmiş, onun ideya və mövzu qatlarını öz düşüncə və təfəkkürünün məhsuluna çevirərək şeirinə gətirmişdir:

**Sözünü bir söyləyənin,
Sözünü edər sağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyənin,
Yüzünü edər ağ bir söz.**

* Bax: Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. "Nafta-Press", Bakı, 2008, s.249.

**Bir söz vardır xalq içində,
Dəxi söz var xülq içində,
Olmaya ki, dəlq içində,
Deyəsən çarqadaq bir söz.**

**Söz vardır, kəsdirər başı,
Söz vardır, kəsər savaşı,
Söz vardır ağulu aşı,
Bal iləndər yağ bir söz.¹**

Nəsiminin həqiqi sözü və həqiqi səsi onun sözünün məna qatları və poetikasının vəhdətində tapır.

¹ Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, 2 cildə, II c. Azərnaşr, Bakı, 1976, s.37.

NƏSİMİ SÖZÜNÜN POETİKASI

**Əlfazi-Nəsimi bu gün ol möcüzədir kim,
Bənzər ana bir lölövü şəhvar ələ girməz.**

**Vəsfində Nəsimi sözünü ərsə çıxardı,
Qanğı sədəfin incisi buldu bu nizamı.**

**Dur, Nəsimi, sözünü töhfə üçün bəhrə illət
Kim, anın diqqətinə dürr ilə mərcan susadı.**

**Ey Nəsimi, həqqi sən tanı özündə, arif ol,
Dəxi söz söyləmə kim, bir söz həmandır bilənə.¹**

Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan bədii və fəlsəfi fikir tarixində yeni hadisədir.

Nəsimi öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına yeniliklər gətirmiş, Azərbaycan şeir mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamış, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına çox əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Nəsimi şeirinin ənənələri yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bir sıra digər türkdilli xalqların bədii və ictimai fikrinin inkişafı üçün çox əhəmiyyətli olmuşdur.

Bədii söz sənətinin solmaz, gözəl incilərini yaradan Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə yeni bir üslub, deyim tərzini gətirmişdir.

Nəsimi şeirlərinin poetik xüsusiyyətləri çox zəngin,

¹ İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı, 2018, s. 220.

təsvir vasitələri orijinal və yenidir.

Nəsimi şeirlərindəki nəsihət və çağırışlar mənalı və ibrətamizdir.

Nəsimi behiştədən gələn nəsim, yol göstərən, ilahi eşq yolunda şəhədət olmuş bir rəhbər, mürsiddir.

Nəsimi lirikasında sözün müxtəsər, lakin ecəzkar olması, ali asimana yüksəlməsi və bigirənliyi, sözsüz ki, onun Allahdan qədər payına düşmüş istedadına, şairin yaşayış-yaratdığı dövrün tarixi-ictimai tələblərinə, ədəbi zəminə, aldığı mükəmməl təhsilə və ən əsası, məxəzləndiyi qaynaqlara bağlıdır:

**Ayəti-inni ənəllaham, bu narin nuriyəm,
Həm minacatı-təcəlli, həm Kəlimin Turiyəm.**

H.Araslıya görə, Nəsiminin bu qəbil şeirlərində Quran dan alınmış ibarələr çoxdur. Şair bu dini ifadələri hürufi baxımından mənalandırır. Nəsiminin belə şeirlərində dil olduqca çətindir, ərəb və fars tərkibləri, Quran və hədis ibarələri ilə doludur və bunların hər birisi geniş izahat tələb edir.¹

Fikrimizi Nəsiminin öz sözləri ilə təsdiqləyək:

**Çıxdı Nəsiminin dili Allahi-nurin sিন্নinə,
Ey nari-qüdsi, qandasən, ta ol zəbani yaxasan.²**

Təkcə elə bu beyt Nəsimi yaradıcılığının özülündə Quran və onun kəlamının önəmli yerini vurğulamağa kifayət edir. Quranda isə kəlam (söz) göylərə ucalan sonsuzluq kimi dəyərləndirilir:

¹ Həmid Araslı. İmadəddin Nəsimi. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, "Gənclik", 1998, s.278.

² İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənqər, 1973, s.392.

وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ
كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُبِينًا

İsra surəsi 53: (Ya Məhəmməd!) Bəndələrinə de:
gözəl sözlər söyləsinlər (la ilahə illallah).

الْمُ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ
وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ

İbrahim surəsi 24: Allahın necə bir məsəl çəkdiyini
görmürsənmi? Xoş bir söz, kökü yerdə möhkəm olub
budaqları göyə ucalan gözəl bir ağac (xurma) kimidir.

وَمَثَلٌ كَلِمَةٌ خَبِيثَةٌ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ

İbrahim 26: Pis söz isə yerdən qopardılmış, kökü
olmayan pis bir ağaca bənzəyir.

وَهُدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ وَهُدُوا إِلَى صِرَاطِ الْحَمِيدِ

Həcc 24: Onlar (dünyada) təmiz (pak) sözə (la ilahə
illallaha, yaxud Qurana) müvəffəq olmuş, həm də Allahın
bəyəndiyi yola (islama) yönəldilmişlər.

Hər kişinin mənlivi, sözün geniş mənasında, onun
mənaiviyyatı, düşüncə və təfəkkür tərzini, dünyaya baxışı və
yaşadığı dönməyə münasibəti, onun söylədiyi sözə bağlıdır.

**Əlfazi-Nəsimi bu gün ol möcüzədir kim,
Bənzər ana lölövü şəhvar ələ gəlməz.¹**

**Vəsfində Nəsimi sözünü ərsə çıxardı,
Qanğı sədəfin incisi buldu bu nizamı.²**

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənşər, 1973, s.76.

² Yəne orada, s.99.

**Dur, Nəsimi, sözünü töhfə üçün bəhrə ilə
Kim, anın diqqətinə dürr ilə mərcan susadı.¹**

Bu anlamda Nəsimi sözünə, onun bələğətinin ecəz-
karlığına dəyər verməyə ehtiyac qalırımı?...

Şeirin harmonik düzəni və kamilliyi hər şeydən öncə
şairin xəyalında, yaşadığı ədəbi mühit və bədii-estetik
düşüncə zəminində formalaşaraq, onun ruhuna və üslubuna
uyğun tərzdə sözdə öz təzahürünü tapır.

Şair fikrinin, duyğu və düşüncələrinin ifadəsində sö-
zün ölçüyə gəlməyəcək qədər çeşidli mənalının olması
lazımdır. Şair təxəyyülünün obrazlaşmasında sözlərin hə-
qiqi mənası azlıq təşkil edir, onların həqiqi-leksik mənasına
sığmayacaq qədər çeşidli növ və mənalardan ibarət olması
zərurəti yaradır. Bu da sözün həqiqi mənasından çıxaraq
məcazi anımlarına müraciətdə öz yerini tapa bilər. Mə-
cazlaşma nə qədər güclüdirsə, sözün təsiri və estetik dəyəri
bir o qədər çoxdur. Yəni, bir tablo olaraq, söz həqiqi mə-
nasından kinayəli və məcazi hələnə keçməli olur. Klassik
ədəbiyyata gəlincə, söz həqiqi-məcəzi anımla yanaşı, həm
də kəlamın məna qatlarına söykənir. (M.H. Quliyeva)

Ümumiyyətlə, Şərq təfəkküründə söz olduqca dəyərli
bir amildir. Haqq ilə ünsiyyət üçün oxunan dualar və dini
inanc da, elmi düşüncələr də, bəşərin batini duyğuları və
estetik aləmi də sözlə ən mükəmməl ifadəsini tapır. Yara-
dılış qələmlə gerçəkləşir və qələmin ilk hərəkəti belə sözlə
başlayır.²

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənşər, 1973, s.109.

² Nəsimi Gəyüşov. Nizami və poetika. Hikmət. Elmi araşdırmalar toplusu, 19,
2012. İİR-in Azərbaycanlı Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi, s.21.

Mənbələrdə qələmlə bağlı maraqlı bir fikirlə rastlaşdıq: "Allahın ilk yaratdığı şey nurdur və ya qələmdir"? Buradakı "qələm" və "nur" nə mənaya gəlir? "Allah-Təalının əvvəlcə xəlq etdiyi şey ağıldır". "Allah-Təalının xəlq etdiyi qələmdir", hədislərindən başa düşürük ki, qələm ağıl-əvvəldir. Cili həzrətlərinə görə, ikisi də – Muhəmmədinin iki üzüdür. Yəni Peyğəmbərimiz: "Allahın xəlq etdiyi əvvəlcə Peyğəmbərin nurudur" buyurmuşdur.

Deməli, qələmi-ala, ağıl-əvvəl və həqiqəti-Muhəmmədi (Hz.Muhəmmədin nuru) eyni mənənin üç fərqli şərhidir. Bu cövhar xəlq yönündən qələmi-ala adını alır. İnsan-i kamil yönündən həqiqəti-Muhəmmədi adını alır. Yəni, ağıl qələm, nəfs isə lövhdürsə, ağıl ilə tapılan fikri hökmlər lövhiməhfuzə yazılanların surət geyinməyidir. Bu halda hər kəs öz lövhiməhfuzunda var olan şeyləri idrak edə bilər.

Bütün bunlardan başa düşə bilərik ki, ağıl-əvvəl varlığıda olan ilahi elmdir, onun lövhiməhfuzə enişinə qələmi-ala deyilir. Qələmi-ala ağıl-əvvəlin elmidir və bir mürdan ibarətdir.¹

Nizami Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi"ndə sözü, xüsusilə yazılı sözü insanların həyatında, cəmiyyətin inkişafında ən təsirli amillərdən biri kimi dəyərləndirir:

**Qələm ki, bu həyatda tərənəkən ilk dəfə,
Sözdən yazdı, diqqətlə baxsan birinci hərfə.**

**Bu xəlvət pərdəsini açan zaman əlbəəl,
Söz oldu bu cahanda cüvələnin ilk gözəl...
O zamandan ki, qələm yazı yazdı, dürr saçdı,
Bu dünyanın gözünü ilk dəfə sözlə açdı.¹**

Söz və ifadələrin cümlə daxilində gerçəkləşməsi, danışıq məqamına uyğun işlədilməsi, danışıq məqamından asılı olaraq, onun incə mənalardan istifadə etməklə yaranan bəlağətli çalarlar, az sözlə fikrin məna qatlarının dəqiq şəkildə ifadəsi, nitqi həm forma, həm də məzmun-məna qatları baxımından tamamlayaraq gözəl və təsirliyi ilə bəlağət və onun tərkib hissələri olan məani, bəyan və bədi elmlərinin incəlikləri sayəsində öz həllini tapır.

Qeyd etdiyimiz təşbeh, istiare, məcaz və kinayə orta əsr mənbələrində bədii-poetik kateqoriyalar haqqında təlim kimi qiymətləndirilən, sözün adi funksiyadan çıxaraq, bədii-estetik dəyər kəsb etmə və bədii-poetik dilin sərhəddi kimi dəyərləndirilən bəyan elminə daxil edilmişdir.

Təşbehin çox önəmli poetik vasitə olması bəlli olsa da, onun bəyan və ya məani elmi hüdudlarında öyrənilməsi məsələsinə ikili yanaşılır. F.S.Karamollaoglundun fikirləri bu anlamda nəzər-diqqətimizi cəlb etdi: "...təşbih, her ne kadar manalarla alakalı olsa da, istiare için bir giriş mahiyyətindedir... Meani ilminin konusu olduğu görüşünde olanlar təşbihteki lafzların luğatta var olunan manaya dələlet etmələri, bunun da bu ilmin konusu olduğunu ileri

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1960, s.121.

* Bax: M.Quliyeva. Şorq poetikasının əsas kateqoriyaları. "Maarif", Bakı, 2010, s.117.

¹ Cənn canıdır. Həzrət Əhməd Muhəmməd Mustafa. Cəmalnur Şarqut. Bakı, "Nurlan", 2019, s.13.

sürerler”¹

Əslində məani, bəyan və bədi elmləri bütövlükdə Şərq nəzəri sisteminin əsasını təşkil etdiyi üçün hər bir əvvəlki elm, istər-istəməz digərinin özlünü təşkil edir və bir növ bölmələr arasında keçid rolunu oynayır. Bu baxımdan da belə bir məsələnin ortaya çıxması mümkündür.

Mühəssənati-mənavi və ləfzini öz gözəl söz inciləri, özünəməxsus üslub və bədii ifadə vasitələri ilə zənginləşdirən Nəsimi sənətkarlığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kitabında aşağıdakı şəkildə işıqlandırılır: “Şairin şeirlərində işlətdiyi istiarə, məcaz, bənzətmə və bədii mübaligələr çox əlvan və rəngarəngdir. Ana dilindən alınan bu bədii ifadələr canlı dilimizin özü kimi aydın və gözəldir, bulaq suyu kimi saf və şəffafdır, dəniz incisi kimi parlaq və dəyərlidir...”²

Araşdırmalar əsasında belə qənaətə gəldik ki, klassik şairlərin böyük əksəriyyətinin və o cümlədən, Nəsiminin bədiiyyatı, əsasən, bəyan elminə daxil olan bədii ifadə vasitələri əsasında izah edilib. Düşünürük ki, görkəmli alimlərimizin təhlillərində bəyana daxil olan poetik ifadələrə daha çox yer vermələrinin başlıca səbəbi üç dildə yazan, hətta ana dilində yazarkən belə, üçdilli ifadələrdən geniş istifadə edən şairlərin şeirlərinin məzmun qatlarını aydın şəkildə açmaqla, geniş oxucu ruhuna yaxınlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Klassik ədəbiyyat məzmun və formanın biri-digərini üstləyən vəhdəti olsa belə, /Söz mənadan asılıdır, məna sözdən hər zaman, Bir-birindən asılıdır neçə ki, cism ilə can,/ sadə oxucuda, ziyalıdan fərqli olaraq, sənətkara dərin sevgi onun şeirinin məzmunu ilə

oyadılır. Bəyan elminin əsas səciyyəvi tərəfi də məhz fikrin aydın şəkildə müxatibə çatdırılmasıdır.

Nəsiminin tədqiqi ilə bağlı mənbələrlə tanış olarkən, maraqlı və həm də bəyanla bağlı, yuxarıda qeyd etdiyimiz fikri təsdiqləyən bir məqamla rastlaşdıq: “Nəsimi qüdrətli bir şeir ustası kimi gözəl təşbehlər, parlaq məcazlar və istiarələr yaratmağı bacarır. O, çox vaxt əvvəlki misralarda bənzəyəni (müşəbbəh) sonrakı misrada isə eyni tərkiblə bənzədiləni (müşəbbəh bihi) söyləyir:

**Zülfündənü xalından anın ayırıyam, ayrı,
Ey haq, mənə ver sən yenə ol danəvü damı.**

“Danə və dam” surətləri yeni deyil. Lakin Nəsimi onları orijinal tərzdə işlədir. Şair bu beytdə demək istəyir ki, “... yardan ayrı düşmüşəm. Ey haq, mənə yenə ona qovuşdur.” Bu sadə fikri ifadə etmək üçün Nəsimi **zülfü dama (tora), xalı da danəyə** oxşadır və bunları iki misrada müəyyən tərkiblə düzərək bir-birinə bağlayır.

Şair, həmçinin bu iki qısa, yığcam misrada demək istəyir ki, “məhəbbətdən azad yaşamaq istəmirəm”. Bir quş kimi ovçu gözəlin zülfünə bağlanıb, onun xalı ilə qidalanmaq və onun əsarətində yaşamaq mənə daha xoşdur”¹

Bədii əsərlərdə ifadə qüvvətli və aydın olsun deyə, yazıçı və şairlər təsvir etdikləri məqamın əsas tərəflərini sözün həqiqi mənasına mütəşəbbəh tərəf seçərək müqayisə edirlər. Bənzətmələr təsirli və yaddaqalan olsun deyə, bənzədilən ilə bənzəyənin arasında bağlılıq olmaqla yanaşı, birinin digərinə aydınlıq gətirməsi kimi səciyyəvi tərəf də

¹ Kuran işığında beləğat dersləri. Bəyan ilmi. Fatma Serap Karamollaoglu. İşaret yayımları, İstanbul, 2013, s.19.

² Əlyar Səfərlı, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, “Ozan”, 2008, s.337.

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1960, s.287.

önə çıxır. Bənzətmələrin səciyyəvi tərəfi, sözsüz ki, yazıçının yaşadığı dövrdən, ictimai-siyasi hadisələrdən, həmçinin şairin təxəyyülündən asılıdır, hələ üslubu demirik...

Yuxarıda qeyd edilən nümunə təşbeh kimi izah edilmişdir. Məğz etibarını ilə təşbeh olsa da, quruluşu baxımından ümummüsəlman nəzəri sistemində bədiyyat və məna gözəlliyinə daxil edilmiş "ləff və nəşr"dir.

Lugat manası toplayıb dağıtmaktır. İstilah manası kəlamda tafsilen veya icmalen birkaç kelimeyi zikrettikten sonra bunlarla münasebeti olan başka kelimelerle söze devam etməkdir. Muhatabın anlayacağı düşünülerek arkadan gelen kelimeler sıralı veya sırasız ola bilər.

وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ

Kasas 73: Rahmetindən (ötürü) O sizin için hem geceyi, hem gündüzü yaptı ki: Hem içinde dinlenesiniz ve hem çalışıp fazlından (nasibinizi) isteyesiniz.

Burada gündüz-gece kəlamın başında tafsilen zikr edilən kelimelerdir. Bunlar nehfı temsil eder. Bazıları buna "tayy"da demişdir. Arkadan gelen "onda sükun bulmanız için" və "fazlından arayasınız diye" sözləri isə neşri temsil eder. Bunlar, muhatabın hangisinin hangi zamanda yapılaçağını anlayacağı varsayılarak tayin edilmeksizin gelmişdir. Eger tayin edilerek zikredilseydi, bu durumda "leff ve neşr" sanatı değıl, "taksim" sanatı olurdu.

Bu sanatta müteaddid şeyler tafsilen veya icmalen zikredildiğı ve hükümleri bunların içinde katlanmış olduğı için "leff" veya "tayy" denmiş, bu katlanmış hükümler açıklandığı zaman isə "neşr" ismi verildiğı için "leff ve

neşr" adı verilmiştir.

İki nev'i vardır:

A) Müteaddid şeylerin tafsilen zikredilmesi hali: Bu durumda da yine iki şekil söz konusudur:

Neşr'in tertib üzere olmasıdır. Bunun bir örneğı yukarıdaki ayardır.

وَلَا تُجْعَلْ يَتَكَ مَطْوُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا

İsra 29: Hem elini bağlayıp boynuna asma, hem de onu bütütün saçma, ki (sonra) pişman olur, açık (ta) kalırsın.

Ləff və nəşr bir poetik kateqoriya kimi, birinci misrada sadalanan sözlərin şeirin növbəti misrasında izahlı şəkildə oxuculara çatdırılmasıdır ki, bu da nizamlı (mürəttəb) və qarışıq (müşəvveş) olmaq üzrə iki yerə bölünür.¹

Yuxarıda qeyd edilən nümunələrdə zülf-dama, xal danəyə bənzədildiyindən, yəni aydınlaşdırmağa ehtiyac olan sözlə izahedicə söz eyni fəqərədə olmadığından, (çarpazlaşmış halda verildiyindən) ləff və nəşrin qarışıq növünə misaldır.

Növbəti nümunə təşbeh kimi izah edilsə də, ləff və nəşrin nizamlı növünə misaldır.

**Dağıtma yanağın üzrə zülfün,
Neylər bu günəş səhab içində.**

¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. "Maarif", Bakı, 2010, s.255.

Təşbeh kimi olsaydı, sxematik olaraq aşağıdakı şəkli alardı:

Yanaq → Günəş

Zülf → Səhab

Amma verilən nümunə ləff və nəşr olduğu üçün aşağıdakı şəkildə sxemləşdirilir:

Yanaq	Zülf
↓	↓
Günəş	Səhab

Burada da bənzəyən iki şey: yanaq ilə zülf birinci mısradə, bənzədilən isə: günəş ilə səhab ikinci mısradə verilmişdir. Şair çox sevdiyi və çox işlətdiyi bu qoşa surətlərlə parlaq bir lövhə yaradır: Gözəlin yanağını günəşə, zülfünü isə buluda oxşadır. Bulud günəşi örtüyü zaman cansızlığı bir qaranlıq əmələ gəlmiş kimi, gözəlin də zülfü camalını örtükdə ətraf qaranlıq olur.¹

Ləff və nəşrin nizamlı növünə nümunə olan bu beytdə aydınlaşdırıcı və izahedici sözlər eyni fəqərədə yerləşmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, Nəsimi yaradıcılığında ən incə poetik formalardan olan ləff və nəşr sənətinə geniş yer verilmişdir.

**Qatı müştəq olmuşam zülfü üzərini buyinə,
Ey üzü gülşən, saçı mişki-tatarım, qandasən?**²

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1960, s.287.

² İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1973, s.149.

“Zülfü üzərini buyinə müştəqəm”, – deyən Nəsimi ikinci mısradə heç bir bənzətmə əlaməti işlətmədən və sözlərin mənasını Azərbaycan dilində verməklə, ləff və nəşrin qarışıq növündən istifadə etmişdir.

Qeyd olunan beyt sxematik olaraq aşağıdakı şəkildə yəni, ləff və nəşrin qarışıq növü kimi öz əksini tapır.

Zülf	Üzər
↙	↘
Üzü gülşən	Saçı mişki -tatar

Başqa bir nümunəyə müraciət edək:

**Zülfü rüxsarıdır, ey can, sureyi-nurü düxan,
Qər bu mənədən ana şamü səhər dersəm, nola?**¹

Zülfü rüxsar → sureyi-nurü düxan

Zülfü rüxsar
↓
Şamü səhər

Bu nümunədə isə, görüldüyü kimi, birinci mısradə zülfü rüxsar müxtəsər təşbeh növü üstündə sureyi-nuri düxanla müqayisə edilir. Eyni zamanda qeyd olunmuş nümunənin birinci mısrasındakı izafət tərkibli zülfü rüxsar

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1973, s.14.

ifadəsi nizamlı şəkildə ikinci misradakı **şamü səhər** ifadəsində öz açıqlamasını tapır.

Nəticə olaraq onu qeyd edək ki, bu beytdə Nəsimi həm “aydın (müfəssəl) təşbeh”, həm “ləff və nəşr”, həm də “Düxan” surəsinin adını çəkməklə

حَمِّ

1. **Ha, Mim!**

(وَالْكِتَابِ الْمُنِينِ)

2. **Haqqı batıldən, halal haramdan ayıran açıq-aydın Kitabı and olsun ki,**

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ

3. **Biz onu mübarək bir gecədə (qədr gecəsində) nazil etdik. Biz (o Kitab vasitəsilə kafirləri öz əzabımızla) qorxuduruq!**

فِيهَا يُفَرَّقُ كُلُّ لَوْمٍ حَكِيمٍ

4. **Hər bir hikmətli (yaxud dəyişilməsi mümkün olmayan) iş o gecə hökm (ayır) olunur..., – məzmunlu işarə sənətindən də istifadə etmişdir. Bununla da, şair gözəl bədiiyyat çələngi yaratmış və bu çələngi Quranın üslubuna xas istifadə üstündə qurmaqla, mənaya mənə qataraq sözünün ecazkarlığını təmin etmişdir. Beləliklə də, Nəsimi orta çağlar söz sənətində özünə möhkəm yer tutan bələğət özəllikləri ilə sözün zərif incəliklərinin vəhdətini yaratmağı bacarmışdır.**

Bir ucu yərə, bir ucu asimana bağlı olan söz, istər orta çağlarda, istərsə də qərinələr sonra, hətta bu gün də öz məğzində, mahiyyətinə uyğun şəkildə tərif edilir. Başqa cür də ola bilməz!...

Sözün qəlbində gizlənmiş bütün dahilərin eşqi, Sözün qəlbində sakindir göyün eşqi, yerin eşqi. Sözün şənində şöhrət var, bu mənə qəflətən solmaz, Çiçəksiz, sözsüz, insansız, səadətsiz bahar olmaz! Şeir, sənət əzəl gündən sözün hüsnilə yöğrülmuş, Zamanın sirri, sevdası, onun qəlbində nəqş olmuş. Sən ey “Söz” adlanan nemət! Tükənməz bir xəzinə var, Başından min boran keçmiş, dəyişmiş qanlı dövranlar. Fəqət sənsiz nə bir gülşən, nə bir yarpaq göyərmişdir, Nə eşqin lələzarından bir insan lələ dərməmişdir.¹

Mənəvi əxlaqın təkamülündə əvəzsiz önəmi olan sözü və o cümlədən, Nəsimi sözünü basirətli gözə ehtiyac olmadan, adi gözlə izlədikdə belə, onun ideya-estetik tutumunun sətir, misra, beyt, qəzəl və s. daxilində mənə-məzmunun vəhdəti baxımından anbaan fəzanın ənginliklərinə, ülvyyətin yüksək zirvəsinə doğru yüksəlişinin şahidi oluruq.

Göründüyü kimi, bu poetik vasitədə (ləff və nəşr) bənzətmə əlaqəsi yaradılmadan, birinci misradakı sözlərin mənası ikinci misrada izah edilməklə, beytin ümumi məzmununu dəqiqləşdirir, onun mənasına bütövlük gətirir. Bu, məsələnin birinci tərəfi, ikinci tərəfi isə müxatibi düşündürməsinə bağlıdır.

Həmid Araslının Nəsimiyə həsr olunmuş məqaləsində maraqlı bir məqam diqqətimizi cəlb etdi: “Şair bəzi şeirlərində sevgilisini özü ilə müqayisəli şəkildə tərənnüm edir. Burada bir misrada məşuqənin gözəlliyi, ikinci misrada isə aşiq təsvir olunmuşdur. Sonrakı beytlərdə isə aşiq-məşuq vəziyyətinin qarşılaşdırılması daha misralarda deyil, ayrıca

¹ Səməd Vurğun. Sözün şöhrəti. Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı, 1944, s.129.

beylərdə davam etdirilir”:¹

Bir üzü gül, qönçə ləb dildar derlər, iştə sən,
Sən gülə bülbül kimi bir zar derlər, iştə mən.

Zülfü ənbər, boyu ər-ər, sərvi qəddü, laləruş,
Bir sənubər boylu, xoş rəftar derlər iştə sən.

Möhnətü dərdü qəmü qüssəndə olmuş başı xoş,
Bir bələkəş: bir cəfakəş bar derlər iştə mən.

Sehrilə cani könül mülkünü yağma qılan
Bir qaşı sahir, gözü məkkar derlər iştə sən.

Son dərəcə orijinal bir şəkildə qurulmuş olan bu qəzəl dilinin, təşbehlərinin təbiiyyəti və ifadə olunan hissələrin səmimiyyəti diqqəti cəlb edir.²

Qəzəli oxuduqca, Nəsimi sözünün qüdrəti, onun intihəsizliyi qarşısında özümdən asılı olmadan təzim etdim. Hüsni-əşq ilə qanadlanan və məkanı asimanlar olan sözlə üzləşdim. (**Qanadlan hüsni-əşq ilə! məkanın asimanlarıdır**)³ – misrası burada tam-tamina yerinə düşür.

İkinci böyük zövqü mənə ustamız H.Arashı yaşatdı. Onun bunca qəzəllərin içindən çox maraqlı, incə, gözəl seçimi və yanaşma üsulu, sevgi dolu məzmun açıqlamast alimin zövqünə heyranlığımıla nəticələndi.

Əsasən **təşbeh** üstündə təhlil olunan bu qəzəl, əslində **təşbehin aydın və müfəssəl növləri, təfriq və tibak** – daha

¹ Həmid Arashı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, “Gənclik”, 1998, s.280.

² Yəni orada, s.280.

³ Səməd Vurğun. Sözün şöhrəti. Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı, 1944, s.129.

doğrusu, **müqabələ** üstündə nəzmləşdirilmişdir. Ən maraqlısı da ondan ibarətdir ki, bu qəzəlin yazılışında sadə, xalq təfəkkürünə yaxın, səlisliyi və aydınlığı ilə qulağa və ürəyəyatımlı sözlər, həm də əsasən cyni qəbildən olan sözlər əksəriyyət təşkil edir.

“**Sən və mən**” obrazlarını dəyərləndirən Nəsimi, bu obrazları onlara məxsus səciyyəvi cəhətlərlə bir-birindən fərqləndirir, təfriqləndirir.

Təfriq nədir? Mənaya gözəllik qatan təfriqin əsas məqsədi təsvir edilən obrazların özünəməxsus xüsusiyyətlərini bir-birindən ayırd etmək və oxucunun diqqətini həmin fərqli cəhətlərə yönəltməklə, bədii duyğu yaratmaqdır.¹

Cem`in zıddıdır. İki şey zikredilir, sonra bunlar bir hükümdə birləşdirilməz, aksinə aralarındakı fərqlilik zikredilir. Daha çox medh, zem və benzeri durumlarda söz konusu olur.

مَا تَأَلَّ الْعَصَامُ وَقَيْتَ رَبِيعِ
كَتَوَابِ الْأَمِيرِ يَوْمَ سَخَاعِ
فَتَوَالِ الْأَمِيرِ بَيْزَةَ عَيْنِ
وَتَوَالِ الْعَصَامِ قَطْرَةَ مَاعِ

Bahar mevsimindəki bulutun atası, cömert emirin atası gibi dəğildir.

Emir`in atası altın çıxındır, bulutunki ise su damlası.

Görüldüğü gibi, Emir`in vergisi ile bahar bulutunun vergisi zikredilmiş, sonra bunların fərqlilikləri ifadə

¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. “Maarif”, Bakı, 2010, s.289.

edilmiş. Bundan murad Emir'i medhətməkdir.

وَمَا يَسْتَوِي النَّجْرَانُ هَذَا عَذَابٌ فَرَاتٌ سَاتِعٌ مُنْرَابَةٌ وَ هَذَا مِلْحٌ أَجَاجٌ

Fatır 12: Hem, iki deniz müsavı olmuyor; şu tatlı hararet keser, içerken (boğazdan) kayar; şu da tuzlu (boğazı ve mideyi) yakar kavrur.

İki deniz içerdikleri su bakımından bir hükümdə ortaktır ama suların özellikləri açısından farklıdır. Ancak bu ayetin iki denizin icmalen zikredilip, sonra da farklılıkları zikredildiği için leff ve neşr'e örnek olduğu da söylenir.

Nəsimi sənətkarlığının bir özəl məqamını qeyd etməklə, bir daha onun sözlə heyranlığının, ona mühəssənəti mənəvi və ya ləfsi baxımdan bədiyyat qatqısının, əsasən də özünəməxsus şəkildə, qatqısının şahidi oluruq.

Bəlağət elminin bədiyyat bölümünü tədqiq edərkən, belə bir qənaətə gəlmişdik ki, təfriqin ən gözəl nümunələri Füzuli qələminə məxsusdur:

Leyli demə-şəmi məclisəfruz,
Məcnun demə-atəşi cigərsuz.
Leyli demə-cənnət içrə bir hür,
Məcnun demə-zülmət içrə bir nur.
Leyli demə-övcü-hüsnə bir mah,
Məcnun demə-mülki-eşqə bir şah.¹

Əslində, bu qənaətimizdə qalmaqdayıq...

Onu da qeyd edərkən ki, klassik ədəbiyyatımız zəngin söz sənətinə malik olan, öz dövrünün bütün elmlərinə dərinləndirən, sözün müxtəlif mənə çalarlarından yeni, əlvan, mürəkkəb bədii səhnələr yaradan, hər sözü öz yerində və məqamına görə işlətməyi bacaran, dil xəzinəmizin zəngin üslub və ləfəzətinə dərinləndirən bələd olan, özlərinə məxsus sənətkarlıq, məharət və üslubları ilə ruhumuzun incəliklərini oxşayan şairlərimizlə məşhurdur. Lakin bütün bunlarla yanaşı, özündən əvvəlki anadilli şairlərin əksəriyyətindən yüksəkdə dayanan əzim sənətkarımız Füzuli yaradıcılığı misli görünməz mənəvi-bədii xəzinədir.¹ Nəsimiyə gəlinə, onun "təfriq" üstündə yazılan, lakin iki misra arasında təfriqlənən bir beyti, şairin bədii ifadə vasitələrindən rübabin incə telləri kimi istifadə etdiyini sübut edir. Şairin sözü, sözün hüsnilə yögrüldüyü kimi, düzüm tərzində təkrar olunmaz və nəsimisayağıdır.

Şol gül üzrə dağılan ənbər sifətli sünbülə,
Ənbərin reyhan əcəb, ya mişki-tər dərsəm, nola?²

Bildiyimiz kimi, söz və onun təfriqlənən tərəfləri, adətən eyni misra daxilində özünü göstərdiyi halda, qeyd etdiyimiz nümunədə gül kimi dağılan ənbər sifətli sünbülün təfriqlənmiş iki səciiyyəvi tərəfi ikinci misrada öz əksini tapır. Əslində, gül üzrə dağılan ənbər sifətli sünbül ifadəsi, yəni beytin birinci misrası təşbeh üstündə qurulub. Eyni zamanda ənbər sifətli sünbül ifadəsi ikinci misradakı ənbərin reyhan əcəb və ya mişki-tər ifadələri ilə, özü də ritorik sual, yəni düşündürücü tərzdə öz aydınlaşmasını

¹ Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun. Əsərləri. Bakı, 1958, s.72-73.

¹ Mahirə Quliyeva. Klassik Şərq poetikası. Bakı, "Yazıcı", 1981, s.24.

² İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1973, s.14.

tapmışdır. **Ləffü-nəşrdə** birinci misrada verilən iki söz, ikinci misrada nizamlı və ya çarpazlaşmış halda öz mənasını tamamlayır. Bizim qeyd etdiyimiz nümunədə isə bir ifadə növbəti misrada iki ayrı sözlə aydınlaşdırılır. Nəsimi məhz belə incə sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən şairdir. Sxematik olaraq söylədiklərimizi aşağıdakı şəkildə qeyd edə bilərik:

Gül üzrə dağılan → Ənbər sifətli sünbül

Ənbər sifətli sünbül

Ənbərin reyhan əcəb ya Müşki-tər

Nəsimi şeirinin bir qismi rəngarəng və zəngin mənalı təfriqlər üstündə qurulub:

Üzün kitabı-münzəl, zülfü rüxündür ayət,
Ey xalığın kəlamı, dilimdə tərcümənsən.¹

Və ya:

Verməz səni min cənnətü min hurə Nəsimi,
Sən aşıqə həm cənnətü həm huri-cinənsən.²

İmadəddin Nəsimi öz yaradıcılığında Azərbaycan klassik şeirinin bədii ifadə xəzinəsindən məharətlə istifadə edir. Klassik şeirin bədii ifadə vasitələrini Azərbaycan dili-

nin zəngin xəzinəsi əsasında inkişaf etdirən şair, yaradıcılığında **təşbehlərə** önəm verməklə, klassik ədəbiyyatın mövzu qatlarını müxtəlif yönərdən şeirinə gətirmiş, yalnız sufizim ədəbiyyatına məxsus istilahları deyil, bütün Şərq şairlərinin istifadə etdiyi termin və məfhumları belə, təşbehlərində mütəşəbbəh tərəf kimi işlədərək, o dönm ədəbiyyatının mövzu qatlarına işarə etmişdir.

**Üzün müşəfdir, ey huri, yanağın qaf-vəl-Quran
Budur həqdən gələn taha, budur yasinü ərrehman.**

Nəsiminin ictimai-fəlsəfi şeirlərinə daxil edilən bu beyti açmazdan öncə onun bir qəzəlinin mətləsinə /**Məkansız oldu Nəsimi, məkanı yoxdur anın, Məkana sığmayan, ol biməkan, məkanı nədə?**/ qeyd etməklə, şairin Allaha məxsus məkansızlığını, bununla da sözünün intihəsizliyini vurğulayaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz beytə Nəsiminin öz diliylə dəyər vermiş olur. ¹

Beytdə Hz.Peyğəmbərin üzü müşəf, yanağı vəl-Qurana bənzədilir. Əslində, Quran və müşəf mahiyyətə eynidir. Mənbələrdə Quran, Müşəf (səhifələnmiş kitab), zikr (xəbərdarlıq, xatırlatmaq, öyüd-nəsihət), Furqan, Haqla nahaqqın ayırd edilməsi və s. adlandırılır. İkinci misrada isə şair məharətlə nəsimisayağı müşəf və Quranda peyğəmbəri səciyyələndirən yönərin, surələrin məzmununa işarə etməklə, açıqlamasını vermiş olur: "...özlərindən (onları Allahın əzabı ilə) qorxudan bir peyğəmbərin gəlişi, Quranın Allahın əzabından qorxan kimsələrə öyüd-nəsihət olaraq nazil olması, hikmətdolu Quranın mövcudluğu,

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənşr, 1973, s.384.

² Yəna orada, s.390.

¹ Qurani-Kərim. "Qismət" nəşriyyatı, Bakı, "Kozan Ofsat" mətbəəsi, Ankara, Məhərrəm, 1418-1997, s.VII.

Hə. Peyğəmbərin Allah tərəfindən göndərilməsi, doğru yol göstərən peyğəmbərlərdən olması, Quranın yenilməz qüvvət sahibi olan Allah tərəfindən göndərilməsi və s.

Nəsiminin yasinü ərrəhman ifadəsini işlətməsi bir tərəfdən bu surənin Quranın qəlbi hesab olunmasına bağlıdırsa, digər tərəfdən Məkkə dövrünün ikinci mərhələsini səciyyələndirən məqamlardan irəli gəlir: "...Onlarda Quranın ehkamu güclənir, Allahın varlığını Onun ayələrinin qüdrət əlamətləri ilə anlaşılmasına xüsusi fikir verilir, Allahın "Rəhman" adı tez-tez işlənir. Buna görə də həmin mərhələyə "Rəhman" dövrü də deyilir.¹

Mütəşəbeh tərəf kimi Qurana xas terminlərin işlədilməsi özünü aşağıdakı nümunələrdə də göstərir:

**Dilbərə, şəmsüzzühadır ayəti-rüxsarınız,
Ayəti-tahavü yasin surəti-didarınız.²**

**Ey üzü cənnət, xəti reyhan, dodağı səlsəbil,
Laməkan bədrü hilalidir üzünlə qaşınız.³**

**Cənnəti-ədn imiş üzün, üstə ləbində kövsəri,
Qədrü bərat imiş saçın, xalü xətin mələkləri.⁴**

Mənbələrdə verilən məlumata əsasən, Nəsimi tez bir zamanda Anadoluda çoxlu dost və tərəfdarlar qazanır...

¹ Qurani-Kərim. "Qismət" nəşriyyatı, Bakı, "Kozan Ofsat" mətbəəsi, Ankara, Məhərrəm, 1418-1997, s.VII.

² İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənəşr, Bakı, 1973, s.68.

³ Yənə orada, s.69.

⁴ Yənə orada, s.89.

Nəsimi ilə görüşən türk şairi Rəfi "Bəşarətnamə" adlı əsərində bu görüşdən çox razı qaldığını, mənəvi cəhətdən kamilləşdiyini minnətdarlıq hissi ilə danışır. Rəfiyə görə, bu zamanədə insanlara həqiqət yolunu göstərən, öz əqidəsi yolunda ölümdən belə qorxmayan bir nəfər cəsür, iradəli və fədakar insan varsa, o da Nəsimidir.¹

Məsələ burasındadır ki, Rəfi də İmadəddin Nəsiminin özəlliklərini məhz təfriq sənəti ilə şeirinə gətirir:

*Ol Nəsimi – rəhməti-fəzli-xuda,
Ol İmadəddin – sirri- Mürtezə.
Ol şəhidi – eşqi-fəzli- zülcəlal,
Bəndü – zindanlarda yatan mahü sal.
Ol bələdan ahü əfğan etməyən,
Söyləyən əsrarı, pünhan etməyən.²*

Birinci misrada Nəsimi, ikinci misrada İmadəddin adını təfriqləndirən şair, sonrakı misralarda adları qeyd etmədən, sözlərin sırasına riayət etməklə təfriqlənməni davam etdirir.

Nəsiminin zəngin klassik ədəbi nümunələrini ilkin qaynaqlar (əlyazma) əsasında tədqiq edilən Şərq poetikasının mühüm kateqoriya və qəlibləri əsasında, yəni şairin yaşadığı dönmənin abu-havası, Azərbaycanda bədii-estetik təfəkkürün təşəkkülündə önəmli yer tutan bələğət və bədiyyat kateqoriyaları çərçivəsində tədqiq edərək, belə bir

¹ Səfərlə Ə. Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. "Maarif", 1982, s.191.

² Yənə orada.

nəticəyə gələ bilərək ki, bizim söz sərraflarımızın, o cümlədən Nəsiminin maddi-mənəvi irsi, zəngin bədii-estetik və əqli-mənəvi dünyası dərin bir dəryaya bənzəyir və bu dəryanın dibindəki inciləri çıxarmaq üçün sadəcə tədqiqatçı deyil, klassik ədəbiyyata sevgi dolu məhəbbəti olan Şərq poetikasının qəvvəsi olmaq gərəkdir. Nəsiminin zəncirvari poetik sistem üstündə qurulan, onun bədii-estetik və mənəvi dünyasını tərənnüm edən qəzəllərindən biri, onun iç dünyasının tərənnümüdür. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bədi sənətinin bir çoxunun cümlə və ya qəzəl daxilində işlədilməsi klassik ədəbiyyatda *ibda*¹ adlanır:

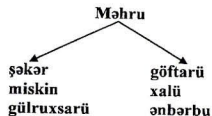
1. Xoş ol kimsəyə kim, vardır həbib, sən tək məhrü,
Şəkər göftarü gülruxsarü miskin xalü ənbərbu.
2. Heç olmaya sənə bənzər cahanda bir dəxi dilbər,
Səidəxtər, mələkmənzər pəri-peykər, firistəxu.
3. Zəhi sənə'ki, sünündən yaranmış kəndü lütfündən,
Beli incə, ləbi qönçə, xəti rə'na, xuyi niku
4. Gəl, ey sərرافي-qiymətgir, nəzər qıl mə'dəni-cövhər,
Zümürürüd xəttü siminbər, ləbi lə'lü dişi-incu
5. Qaşınla kirpigin, zülfün, yüzündə bənlərin dəxi,
Biri əyyar, biri məkkar, biri tərrar, biri cadu
6. Sən sevənlərin halı, bu dörd işdən degil xali,
Gəhi qovğa, gəhi sövda, gəhi divan, gəhi yarğu.
7. Cəhanda qulların çoxdur, vələkin çün Nəsimi tək
Bəsa türkü, bəsa qıpçaq, bəsa zəngi, bəsa hindü.¹

Qəzəldə məzmun açıqlaması bir sıra poetik vasitələrlə təqdim edilib ki, onların bir qismi üzərində dayanmaq istədik. Belə ki, birinci beyt bədiiyyat və ya məna gözəlliklərinə xidmət edən və klassik ədəbiyyatda misra daxilində bir məfhum və ya şəxsə aid olan bir neçə xüsusiyyətlərin sadalanması kimi başa düşülən *tənsiqüs-sıfat* üstündə qurulmuşdur. Lakin məhrü sözünün sifətləri – *şəkər göftarü gülruxsarü miskin xalü ənbərü-tənsiqüs-sıfatın* düzəninə uyğun olaraq misra daxilində deyil, nəsimisayağı, yəni də bədiiyyat və məna gözəlliyinə xidmət edən, birinci misrada verilən sözlərin ikinci misrada dəqiqləşdirilərək, mənaya bütövlük gətirən *ləff və nəsrin* düzəni tərzində yazılıb. Amma bu düzəni sırf *ləff və nəsr* də adlandırma bilmərik, çünki *ləff və nəsr* birinci misrada verilən iki sözün ikinci misrada düzənli və ya çarpaz şəkildə açıqlamasıdır.

Nəsimidə bu sayaq şeirlər əksəriyyət təşkil edir. Xüsusilə də, *təfriq, təqsim, tənsiqüs-sıfat və muraatun-nəzirlər ləff və nəsrə* bənzər düzən üstündə tərtib edilib.

Məhrü həbib sözünün sifətidir:

Həbib → Məhrü

İkinci beytdə də *dilbər* sözü *səidəxtər, mələkmənzər, pəri-peykər, firistəxu* sözləri ilə öz bütöv səciy-

¹ İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı, 2018, s.221.

yəsini tapır.

Üçüncü beyt də birinci beyt kimi nəzmləşdirilib. Dördüncü beytə gəlincə, beytin birinci misrasındakı iki ifadə **sərrafi-qiymətgir** və **ləbi-ləlü-diş** ifadələri ikinci misrada bədii sözün təsir gücünü artıran mütənasib sözlərin sadalanması üzərində açıqlanıb.

Beytin ikinci misrası isə **təfriq** üstündə yazılıb:

zümür-rüd → **xəttü siminbər**

mədəni-cövhər → **ləbi-ləlü-diş**

İkinci misranın ikinci yarısı, eyni zamanda, məzmunu dəqiqlik və bütövlük gətirən **cəm** sənəti ilə tamamlanır, yəni:

mədəni-cövhər

↓
ləbi-ləlü-diş

↓
inci (cəmləşib)

Cəm, adından da bəlli olduğu kimi, iki və daha artıq anlamın bir sifət və xüsusiyyət baxımından birləşməsidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sxemdə **mədəni-cövharin** iki misra daxilində təfriqlənməsi şairin bu poetik vasitəyə özünəməxsus yanaşması ilə seçilir. **Ləbi-ləlü-dişin**, **inci** sözündə cəmləşməsinə gəlincə, misranın mənasına mənə gözəlliyi qatılmış, bədii məzmun və bədii düzəni gücləndirilmişdir.

Bu qəzəlin beşinci beyti sırf **ləff və nəsr**, özü də bu poetik formanın **murattab** növü üstündə qurulub:

Qaşınla **kirpigin,** **zülün,** **yüzündə bəndlərin dəxi**
↓ ↓ ↓ ↓
biri-əyyar **biri-məkkar** **biri-tərrar** **biri-cadu**

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində poetika nəzəriyyəsi sərbəst gedərkən, Şərq poetikasının mühüm bədiiyyat vasitələrindən olan **ləff və nəsrə** xüsusi yer verilir. Bəlkə elə ona görədir ki, Nəsimi yaradıcılığında **təfriq, təqsim, siyaqətül-ədəd, tənsiqüs-sifat** kimi poetik formalar, əsasən, **ləff və nəsrin** tərtib prinsipi əsasında şeirə gətirilir.

Qəzəlin məqtəsi üzərində də dayanmaq istərdik. Beytin birinci misrasında quullarla müqayisə edilən Nəsimi üstün təşbehlə verilir. Sonrakı misrada isə sadalanan tənsiqüs-sifatlarla bu üstünlük təsdiqini tapır:

Nəsimi
↓ ↓ ↓ ↓
bəsa türkü **bəsa qıpçaq** **bəsa zəngi** **bəsa hindu**

Göründüyü kimi, poetik düşüncələrin ifadəsində bədii təsvir vasitələri önəmli yer tutur. Sözün, onunun mana qatlarının, ibrətəməz məzmun və süjetlərin insanın kamilləşməsində önəmli rolu olduğu kimi, bədii ifadə vasitələrinin də məzmunun insan beynində, ruhunda təsirli şəkildə çökməsində, yaddaşlara həkkində rolu danılmazdır, bəlkə elə mənanın özü qədər əhəmiyyətlidir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, öncədən bəhs etdiyimiz **təfriq, təqsim, ləff və nəsr** və s. əsas, təməl

poetik formalardan olan, dil ilə bədiyyat arasında körpü olaraq fikrə aydınlıq gətirən və bəyan elmi bölümünə daxil edilən təşbehin ən incə, zərif, sənətkarlıq məharəti tələb edən və zamanla müstəqilləşərək, fikrin aydın ifadəsi ilə yanaşı, bədiyyatın zənginliyinə xidmət edən növlərindəndir.

Nəsimi qəzəllərinin böyük əksəriyyəti hərflərin həm-ağlılıy və tənəsüb üstündə yazılmışdır.

Tənəsüb və ya muraatun-nəzir sözün məna gözəlliyini təmin edən bədii ifadə vasitəsidir. Təzadın əksinə olaraq, mütənasib və yaxınmənalı sözlərin bir sırada işlədilməsi Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində geniş vüsət alıb.¹

Bir cümle veya beyitte mana bakımından bir-birine uyğun kelimelerin bir arada zikredilmesidir. Bunun için bu sanata tenasüb, i'tilaf, tefvik, telfik, muahat gibi isimler de verilir. Bu açıdan zıdların bir araya getirildiği tıbak'ın aksidir. Bu sanat üç alt başlıkta incelenebilir:

a) Lafızla lafız uyumu: Bir-birine benzer lafızların bir arada zikredildiği durumdur.

الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ

Rahman 5: Güneş və ay hesablı (olarak cərəyan eder). Güneş və ay bir-birine münasib iki gök cismidir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الْهَرَمَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَيْدِيَّ وَلَا الْهَيْدِيَّ وَلَا الْقَلْبَ وَلَا الْأَمِينَ النَّبِيَّ

الْحَرَامَ يَنْتَعُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرَضْوَانًا

Maide 2: Ey o bütün iman edenlər! Ne Allah'ın şe'airi [hac əlamətləri] menasikləri]ne, ne şəhr-i harama [(savaşın) haram (olduğu) ay(lar)a], ne kurbanlık (olarak Kabeye göndərilən) hədiyyələrə, ne gerdanlıklarına, ne de mevla] [Rəbb]lərinin gerek fazlını [lütfünü] ve gerek rızasını arayaraq Beyt-i Haram'a [Ka'be'ye] doğru gələnlərə sakin hürmetsizlik etməyin.

Tənəsüb sənəti yaxınmənalı və ya eyni qəbildən olan sözlər arasında məna əlaqəsi yaratmaqla, şeirin bədii məzmununu qüvvələndirərək, emosional təsiri artırır, eyni zamanda, oxucu və ya dinləyicinin diqqətini müəyyən bir məna səmtinə yönəldir.

Şeirdə mütənasib sözlərin işlənməsi sənətkar üçün zəngin bədii obrazlar axtarışına geniş imkanlar açır... Mütənasib sözlər həm də şeirin bədii düşüncəsinə ahəngdarlıq qatır, sözdüzümünü cilalayır. Ümumiyyətlə, Nəsimi yaradıcılığında şeirə musiqi ahəngi qatmaq istəyi güclüdür.

Nəsimi bütöv bir qəzəlini muğam dəsgahları üzrə qurulan tənəsüb sənəti ilə yazmışdır.¹

“Uşşaq” meyindən qıla ol işrəti- “Novruz”,
Ta “Rast” gələ “Cəngi” “Hüseyni” də sərəvaz.

Bər “Cərgəhi” lütf qıla hüsnü “Büzürği”,
“Kicik” dəhənindən bizə, ey dilbəri-“Şəhnaz”.

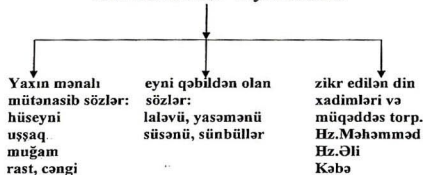
¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. “Maarif”, Bakı, 2010, s.280.

¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. “Maarif”, Bakı, 2010, s.286.

“Zəngülə” sifət nalə qılam zari-“Segahə”,
Çün əzmi-“hicaz” eyləyə məhbubi-xoşavaz.

(Nəsimi, İraq divanı, s.120)

Muraatun-nəzir və ya tənəsüb

Bu ənənə özünü XX əsr şairi Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Mövlana günü münasibətilə yazılmış “Mövlana Şəms Təbrizinin xanəqahında” şeirində də əksini tapıb:

*Qanad səsi gəlir ondan hər zaman?
Gədək pişvazına onların, ey can!
Dilbərlər kuyindən bir karvan gəlir,
Bu gəliş qəlbimə xoş anlar səpir.
Dəvəçi hay-küyü, eşit avazın
Gəl dinlə səsinə “Şurun”, “Şahnazın”.
Ariflər karvanı bağlayıb qatar,
İçində nemətlər bizlərə qatar.¹*

¹ Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Mövlana Şəms Təbrizinin xanəqahında. Hikmət. Elmi araşdırmalar toplusu №19, 2012, IIR-nın Azərbaycandakı Səfirliyinin Mədəniyyət mərkəzi, s.91.

Xitabın klassik ədəbiyyatda yeri özəldir. Nəsiminin aşağıda qeyd etdiyimiz qəzəli Quran üslubuna xas və klassik Şərq poeziyasında geniş vüsət alan xitab sənəti üstündə qurulmuşdur.

**Ey nuri-dilü didə, didarınə müştəqəm,
Vey yari-pəsəndidə, didarınə müştəqəm.**

**Ey şəmsü qəmər üslu, şirin dodağın duzlu,
Vey şəhdü şəkər sözlü, didarınə müştəqəm.¹**

Xütbənin (xitab) tarixi çox qədimlərə gedir. Belə ki, Cahiliyyə dövrü ərəbləri sözə, söz sənətinə çox dəyər vermiş, fitri istedadları sayəsində xitabət sənətində dünyanın bir çox xalqlarını geridə qoymuşlar. Məhz bu sənət – xitabət İslam dininin zühur etməsi ilə daha da püxtələşdi, Hz.Peyğəmbərin dili ilə ən yüksək səviyyəyə vardı və İslam dininin yayılmasında ən təsirli “silah” rolunu oynadı.²

Nəsimi qəzəllərinə nəzər salsaq, onun yaradıcılığında fikri təmərküzləşdirmək və geniş oxucuya çatdırmaq məqsədilə, bu poetik formanın geniş vüsət aldığı şahidi oluruq. Eyni qəzəl daxilində şair “ey” və “vey”in sıralanmasına riayət etməklə, əslində şeirin həmahəngliyini, qulağa-

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənqər, Bakı, 1973, s.138.

² Eyvazov Anar. Klassik ərəb ədəbiyyatında xütbə janrı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2014, s.59.

yatımlığını təmin etmişdir. Bu da fəsahtin qanunauyğunluqları və ümumən, məani elmindən irəli gələn səciyyəvi məqamlardandır.

**Divi rəcimə ey könül, etmə dəxi mütəbiət,
Tanrı sözün eşit, derəm, sidq ilə qıl mülazimət.**

– mətləli qəzəlin məqtəsində Nəsimi yazır:

**Cünkü, Nəsimi sözlərin əhli-məani yey bilir
Kim, bu təriqi-məniyi bilmədi, bilmədi lüğət.¹**

Fəsaht – nitqin aydın və səlis, yəni aydın olması üçün dildə səs uyarsızlığı, yabançı və xoşgəlməyən sözlərdən və s. uzaq olmağı öyrədən elmdir. Məani elminə gəlincə, bir növ, dil-üslub məsələlərini öyrədən elmdir. Əslində, hər iki halda zəngin dil xəzinəsindən istifadə bacarığı önəmli yer tutur.

Şeirin məqtəsində Nəsimi onun sözlərinin əhli-məani tərəfindən anlaşıldığını qeyd edir. Bu yolu – təriqi-məniyi bilməyənlərin lüğəti (dili) də bilməyəcəyini təkidləyir.

Yeri gəlmişkən, bir əsas məqamı qeyd etməyimiz də yerinə düşərdi. Bu, Nəsimi əsərlərini diqqətlə oxuduqda, onunla bağlı bəzi məqamların şərhinə ehtiyacın qalmamasıdır. Çünki Nəsimi əksər halda özü ilə bağlı hər məqama şairənə tərzdə aydınlıq gətirir. Məsələn:

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənşr, Bakı, 1973, s.503.

**Nəsiminin sözü həqdır, həqi bil
Ki, həqdır hər nə kim, dilində söylər.¹**

**Həqdən gələn kəlamın möcüzüdür, ey Nəsimi,
Sənsən ki, küntü kənzin əsrarinə bəyansən.²**

**Gərçi bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qureyşiyəm,
Məndən uludur ayətım, ayətə, şənə sığmazam.³**

**Adım Nəsimidir, bu gün oldum kəlamı-natiq uş,
Həm ayinə, həm nuri-həq, həm Fəzli-yəzdan olmuşam.⁴**

Zənnimizcə, Nəsiminin bu beytlərinin şərhini onun düşüncə, təfəkkür, ümumən həyata baxışının təzahürüdür. Qəzəldəki bəzi məqamların açılışı /“həqdən gələn kəlamın möcüzüdür”/ onun mənəvi dünyasının zənginliyinə dəlalət edir. Belə ki, kəlam Haqqdan nazil olan işarələrə deyilir. Kəlmə – insan ruhuna nazil olan rəhmani nəfəsdir. Bu isə insanı düzgün yola yönəldən Tanrı hikmətinin rəmzidir. Rəhmani nəfəs insan üçün üç fəzilət bəxş edir: bilgi, bilginliyi icra etməyə qadir olan iradə, ondan düzgün və layiqincə yararlanmaq üçün hikmət. Bütün varlıqlar (mövcudat) isə

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənşr, Bakı, 1973, s.243.

² Yəne orada, s.385.

³ Yəne orada, s.320.

⁴ Yəne orada, s.133.

Haqqın kəlmələri (kəlimat) sayılır.¹

... **“bu gün oldum kəlamî-natiq”**, – ifadəsi ilə Nəsimi ədəbiyyatın ən yüksək zirvəsində olduğunu öz dili ilə təsdiqləyir.

Bildiyimiz kimi, ictimai-siyasi həyatla səsleşən ədəbiyyat, öz yaşamında fəaliyyətini müxtəlif dövrləşmə daxilində davam etdirir. Bu da çox təbii haldır. Əgər Şərqdə Abbasilər dövrü ədəbiyyatına nəzər salsaq, IX əsrin əvvəllərinə qədər ədəbiyyatın yeniləşmə mərhələsinə böyük önəm verilsə də, IX əsrin üçüncü onilliyindən etibarən X əsrin əvvəllərinədək ədəbiyyatda “ənənələrə qayıdış”a üstünlük verilir və hətta X əsr “Müsləman intibahı” dövrü adlandırılır. Çünki bu dövrün mədəniyyət və ədəbiyyatının yaranma və zənginləşməsində ərəb alimləri ilə yanaşı, Farabi, Biruni, Xarəzmi, Razi, Sibəvəyi və başqa görkəmli elm xadimləri birgə əmək sərf ediblər.²

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə nəzər salsaq, “ənənələrə qayıdış” ifadəsinə rast gəlmirik. Çünki yaşadığımız dönm ədəbiyyatına, yəni 50-ci illərdən bu günə qədər nəzər salsaq, ədəbiyyatın müxtəlif cərəyanlarda yaşamına baxmayaraq, ənənəvi ədəbiyyatın da qorunub saxlandığını şahidi oluruq. Etiraf etməliyik ki, bütün bu dövrlərdə ənənəvilik bir növ zamanla səsleşmə baxımından zaman çərçivəsində (rəmzlər, simvollar, məcazlar və s.), hətta yaşadığımız həyatın özü qədər real şəkildə, zamanın fəvqündə belə, öz yaşamını davam etdirmişdir. Bizim payımıza isə, bir ziyalı olaraq, ənənələri qoruyub saxlamaq və yaşatmaq düşər. Bu isə müəllif sözü, onun tutumu və ən əsası isə orijinal mətnə bağlı bir məsələdir.

Bu anlamda Əməkdar elm xadimi, professor Qəzənfər Paşayevin 1987-2018-ci illərdə “Yazıçı” nəşriyyatı xətti ilə, 2019-cu ildə isə İstanbulda çap etdirdiyi “İraq ‘Divanı’ şairin ədəbi irsinin öyrənilməsi baxımından elmə böyük töhfədir.

Klassik dönm ədəbiyyatına, o dövrün şairlərinin yaradıcılığına həsr olunmuş kitab və məqalələrimdə dönm-dönmə eyni fikri təkrar etməyi özümə borc bilirəm: “Edebiyyat tarixi evvela metinlər tarixidir. Metnin bize verdiyi şey sənətkarın iç alemidir...”¹

Hər nə qədər fitri istedadla, incə duyğuya malik olsaq, şairinə qəlbimiz olsa belə, sənətkarın dəyərini onun iç dünyası – mətni əsasında dəyərləndirməliyik. Yalnız belə olan halda sənətkar ədəbiyyat tarixində öz layiqli yerini tuta bilər, mədəniyyət və ədəbiyyatımıza xidməti o zirvədən ölçülər.

**Ey həbibim, dilbərim, vey sevgili yarım mənim,
Vey dilaramım, nigarım, bəxti-bidarım mənim.**

**Ey güləndamım, gülüm, vey bülbülüm gülzar ilən,
İşrətim, eysim, tərəbim, türfə ayyarım mənim.**

**Rahətım, ruhım, rəvanım, can işində sənmişən,
Qüvvətim, püştüm, pənahım, sırrü əsrarım mənim.**

**Yusifim, Misrim, Əzizim, dövlətim, başım tacı,
Şəkkərü qəndü nəbatım, türkü tatarım mənim.**

**Səbrim, aramım, qərarım, qiymətim, qədrim bilən,
Fikrim, əndişəm, xəyalım, varlığım, varım mənim.**

¹ Nəsimi Göyüşov. Təsəvvüf anlayamları və dərvişlik rəmzləri. “Tural-Ə” nəşriyyatı, Bakı, 2001, s.104.

² M.Mahmudov. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı, 2001, s.79.

¹ Prof.Dr. Ali Nihad Tarlan. Füzuli Divanı şərh. Ankara, 2005, s.14.

...Cənnətim, hurim, nəmim, kövsəri-mai müin,
Görk içində gündən ayrı hüsnü dildarım mənim.

**Kəbəmü qibləm, sücudum, qaşların mehrəbidir,
Üzümü döndərməzəm gər asalar, darım mənim...¹**

Ənəlhəq (Mənəm Allah) deyən Nəsimidəki **mən** kəlməsi geniş istifadə edilir və birinci şəxsi deyil, ümumilikdə başer övladının simvolyik rəmzinin təcəssümüdür. Bu ifadə öz ümumiləşdirilmiş mənasını H.Araslıda aşağıdakı şəkildə tapır: "Nəsimi yaradıcılığında "mən" həyatdır, gözəllikdir, kainatdır, başəriyyətin taleyidir. O, elə bir poetik dünyadır ki, bütün kainatın sirləri onda gizlənməmişdir. O əbədi və əzəlidir. Dünyada müxtəlif şəkillərdə təzahür edir. O, elə bir gözəllikdir ki, əgər özünü dərk edərsə, ülvə bir varlığa çevrilib ilahiləşir."²

Şair "Mən Allaham" fikrini yaradıcılığında müxtəlif tərzdə şeirinə gətirməklə özünün iç və dış dünyasının tam mənzərəsini, həyata baxışını, psixoloji durumunu ortaya qoyur. Zənnimizcə, Nəsimi "Ənəlhəq" ideyasını insanın kamilləşməsi zirvəsi olaraq götürür:

**Səndən məni kimdir ayıran, sən,
Zahirdəvü batınımdə sənən.**

**Həq vahidi-la-şərik ləhudur
Sənlik aradan götür ki, mənən.**

**Ey aşıqi sadiq, eylə bil ki,
Məşuqə rəvanü sən bədənsən...¹**

Və ya:

**Gəl "ənəlhəq" sirrini meyxanəvü meydən eşit,
Ey düşən inkarə neyçün münkiri-meyxanəşən?²**

Nəsimi şeirlərində eyni müraciət ədatının qəzəlboyu işlənməsi də özünü göstərir. Bu, bir tərəfdən şairin fikrinin təlqin edilməsinə, digər tərəfdən isə həmahəngliyə xidmət edir.

**Ey gülüm, ey sünbülüm, ey süsənəm, vey ənbərim,
Ey mənim nüqlum, meyim, həbibim, nəbatım, şəkkərim.**

**Ey həbibim, ey təbibim, ey bütüm, ey həmdənim,
Ey rəfiqim, ey şəfiqim, ey ənisim, dilbərim.**

**Ey baharım, ey nigarım, ey şikarım, şahidim,
Ey hərifim, ey zərifim, ey şərifim, sərverim.**

**Ey gülüstanım, gülüm, sərvi-güləndamım mənim,
Səgərim, şəmim, şəbistanım, məlayiki mənzərim.**

**Ey riyahim-rəhətim, ruhi-rəvanım, lütf ilə,
Sərfərazim, sərkaşım, şuxü səadət əxtərim.**

**Ey mənim xurşidü mahım, ey çıraqım, fanusum,
Şux çeşmim, lütfi-şahım, ey mübarək peykərim.**

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənşr, Bakı, 1973, s.148.

² Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, "Gənçlik", 1998, s.261.

¹ İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı, 2018, s.203.

² Yənə orada, s.208.

Eşqin aldı əqlü hüşum, könlümü yağmaladı,
Söylə axər, ey Nəsimi, cani-dildən çəkərim.¹

Tənasüb üstündə yazılan qəzəlləri nəzərdən keçirdikdə, Nəsiminin hər şeyi yaradan, yoxdan var edən, surət və rən Allahın qadirliyinə işarə etdiyinin şahidi olur. **Sünbülüm, həbibim, təbibim, kəlamım, mühibbim** və bu kimi mütənasib sözləri işlədən şair öz mənanı yenilməz qüvvət, hikmət sahibi olan Allahın göylərdə və yerdə yaratdıqlarında və **əsməül-hüsna** adı altında qeyd edilən gözəl adları içərisində əridir.

Ənənəvi bədii poetik gözəllikləri istər söz, istərsə də mənə baxımından şeirinə gətirən Nəsimi ona sırf özünə-məxsus təravət də qatmışdır.

...Ənisim, rəhbərim, yarım, gülər üzlü güləndamım,
Əbirim, ənbərü mişkim, boyu sərvə-xuramanım.

Əzizim, sərvərim, ömrüm, hədisim, təfsirim, elmim,
Çu ləlü yaqutum, dürrüm, şikarım, gövhərim, kanım.

Kəlamım, zikri-Quranım, kitabım, fikri-tövhidim,
Namazım, razimü səcdəm, bəkullü cümlə ərkanım.

Fazilim, kamilim, meylim, muradım, məqsədım, könlüm,
Savabım, məsələm, sözüüm, dilimdə cümlə dəstanım.

Həyatım, rahatım, mehrim, nəcatım, ülfətim, zatım,
Təbibim, sərvətim, Xızrım, vücudüm, sihhətim, canım.

Əzəldəndir mənim dərdim, sözü gerçək qəmər bədrim,
Mühibbim, sevdiiyim, mehrim, siyah zülfü pərişanım.

Təriqim, gəncimü malım, Nəsimim, aşiqim, eşqim, Həbibim, vey azizim, ey əzəldə kamil insanım.¹

Fikrin sual vasitəsilə ifadəsi dilin mahiyyətindən doğan təsirli bədii üsuldur. Quran üslubuna xas olan bədii sual (**istifhəm**) klassik Azərbaycan şairləri, o cümlədən Azərbaycan şeir mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Seyid İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında geniş yer almışdır. Aşağıda nümunə gətirəcəyimiz qəzəldə Nəsimi, bədii obrazı mükəmməl şəkildə canlandırmaq üçün **tənasübləri** zəngin mənə gücünə və emosional təsirə malik olan, düşünməyə vadar edən **istifhəm** üstündə nəzmə çəkərək, hər iki bədii ifadə vasitəsinin özəlliklərini şeirinə gətirmişdir:

...Firqətin xari məni gör kim, nə məcruh eylədi,
Ey gözü nərgis, həbib-i-gül üzərim, qandasən?

Səbrimi yağmaladı şövqün, qərarım qalmadı,
Ey mənim aramım, ey səbrü qərarım, qandasən?

...Zülfünə vermiş əmanət həq əzəldə sirrini,
Ey əmanətdar, əmini-girdiğarım, qandasən?²

Ümumiyyətlə, müxtəlif sifət və keyfiyyətlərin bu sa-yaq sadalanması klassik üsluba xas cəhətdir. Məzmun və forma gözəlliyinin qüdrətli tərənnümçülərindən olan Nəsimi yaradıcılığında bu poetik forma üstünlük təşkil edir.

Muraatun-nəzir və ya **tənasüb** məzmununa zənginlik

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənş, Bakı, 1973, s.144.

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənş, Bakı, 1973, s.145.

² Yəni orada, s.149.

gətirməklə yanaşı, həm də ona musiqi ovqatı qatır.

**Dinin günəşi, dünyada imanım əfəndi,
Alimlər ümidi, məhi-tabanım əfəndi.**

**...Gülnarımü narım, çiçəyim, meyvəli bağım,
Laləm, səmənəm, sünbülü reyhanım əfəndi.**

**Bağım, irəmim, rövzə ilə huri-cinanım,
Bülbüllər üçün tazə gülüstanım əfəndi.**

**Kanım, gühərim, mədəni yaquti-rəvanım,
Qiyətli olan ləli-bədəxşanım əfəndi.¹**

“Ey gülüm, ey sünbülüm, ey süsənəm, vey ənbərim”, – mısrası ilə başlayan qəzəli M.Quluzadə muraatun-nəzir haqqında söz açmadan, ona xas olan səciyyəvi tərəfləri qeyd etməklə təhlil edir: ...“Şeiri musiqiləşdirmək Nəsimiyə xas olan bir keyfiyyətdir... Nəsimidən əvvəl də, sonra da daxili qafiyələrdən şairlər çox istifadə etmişlər. Ancaq əvvələn daxili qafiyələr yaratmaq Nəsimidə sistemə çevrilib büllurlaşmışdır. Digər tərəfdən Nəsiminin daxili qafiyələri öz təbiiliyi, məntiqi və ahəngdarlığı, məlahəti ilə diqqəti cəlb edir. Nəsimi daxili qafiyələrə əhəmiyyət verməkdə çox irəli getmişdir.”²

Azərbaycan anadilli şeirinin ilk böyük nümayəndəsi Qazi Bühranəddin yaradıcılığı ilə ədəbiyyat tariximizdə anadilli fəlsəfi şeirin əsasını qoymuş İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının kəsişən məqamları çoxluq təşkil edir. Bu da təsadüfi deyil. Mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, “gözəl bədii

üslub və deyimi, ideya və məna tutumuna görə, Qazi Bühranəddin şeiri özündən sonra bir sıra şairlərin yaradıcılığına nəcib təsir göstərmişdir. Azərbaycan şairlərindən İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Nəbati və başqaları onun bədii üsul və vasitələrindən faydalanmış, məhəbbət və gözəllik ideyalarından ilham almışlar”¹.

Bizim marağımıza səbəb olan məqam isə hər iki şairin gerçəkmi rədifü üstündə yazdıqları qəzəllər oldu.

**Ləbi-ləlünü sənün can dedilər gerçəkmi?
Xəti-nəsxünü ki, reyhan dedilər, gerçəkmi?**

**Ləbün andum idi, toldı ağızum şəkkərlə,
Kimə dedüm isə yalan dedilər, gerçəkmi?**

**Tutağın şəkkərinün rəngini qızıl gördüm,
Çünkü sordum anı, qandan dedilər, gerçəkmi?**

**Tazə güldən dəxi nazük görürəm tər tənünü,
Bağruni qatı çü sindan dedilər, gerçəkmi?²**

İnsan gözəlliyinin vurğunu olan Qazi Bühranəddin sevgilisinin dirilik suyuna bənzer dodaqlarını, inci dişlərini, sərv boyunu, gül bədənini, nərgiz gözlərini, qara tellərini, ay üzünü, ağ güllərə oxşar sinəsini özünəməxsus bir tərəvət və ehtirasla, özü də ritorik sual üstündə nəzmləşdirir.

Eyni rədifli Nəsimi qəzəlinə gəlinə, sanki illər sonra Qazi Bühranəddin sualları öz təsdiqini bu qəzəldə tapır.

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərneşr, Bakı, 1973, s.86.

² Mirzağa Quluzadə. Böyük ideallar şairi. Bakı, “Gənclik”, 1973, s.88.

¹ Əlyar Səfərlı, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 2008, s.321.

² Yenə orada.

Nəsimi şeiri, bir növ, Qazi Bühranəddinə yazılmış tətəbbüdür.

Ləbinə əhli-nəzər can dedilər, gerçək imiş,
Ağzına nükteyi-pünhan dedilər, gerçək imiş.

Lə'lini xətti ilə sormuşam, ərvahə, onu
Xızr ilə çeşmey-i-heyvan dedilər, gerçək imiş.

Adəmin surətinə səcdə qılanlar ki, səni
Gördülər, surəti-rəhman dedilər, gerçək imiş.

Dedilər qamətinə sidrə kəmal əhli, vəli,
Xəliq onu sandı ki, yalan dedilər, gerçək imiş.

Surətin münkirinə elm ilə iman əhli,
Ona kim, div ilə şeytan dedilər, gerçək imiş.

Cənnətin əhli ki, yüzün bağın, ey cənnətü hur,
Rövzeyi-xüld ilə rizvan dedilər, gerçək imiş.

Qələmin sirrini həqdən bilən ol taifə kim,
Ənbərin xəttinə heyran dedilər, gerçək imiş.

Mücüzat əhli ki, yazısı ilə surətinə,
“Lövhi-məhfuz” ilə Quran dedilər, gerçək imiş.

Ey Nəsimi, nəzər əhli ki, vücudın evinə,
Laməkan gəncinə viran dedilər, gerçək imiş.¹

Eyni rədifli şeirə həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə istedadlı satirik və maarifpərvər bir şair kimi daxil

olan və öz əsərlərində XIX əsr Azərbaycan demokrat və maarifpərvərlərinin ənənələrini davam etdirən, ən əsası isə Füzuli məktəbinin yetişdirməsi olan Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında da rast gəlirik. Onun **gerçək imiş** rədifi ilə Nəsimi qəzəlinə yazdığı nəzirə (tətəbbüd) şairin ənənəsinin, əsrlər sonra belə, ədəbiyyatda əbədiyaşarlığına nümunədir:

**Zülfünə zülməti-dövran dedilər, gerçək imiş,
Ləbinə çeşmey-i-heyvan dedilər, gerçək imiş.**

**O dəhan fikri ilə cümlə yox oldu varım,
Dəhənin nükteyi-pünhan dedilər, gerçək imiş.**

**... Sənəmə, sənə təcəllə eləyib həzrəti-həqq,
Surətin surəti-rəhman dedilər, gerçək imiş.**

**Hüsnünə aşiq olan oldu mələkdən ələ,
Münkiri-fəzlinə şeytan dedilər, gerçək imiş.**

**Seyyidin zahir olub şeiri-şəkərbarından
Ləbi-ləlin şəkəristan dedilər, gerçək imiş.¹**

M.Quluzadə Nəsiminin üslubunda gördüyümüz bu musiqiliyi təsəvvüfün bir sıra qollarındakı **səma** ənənələrinə bağlayır.² Ənənə təsəvvüflə bağlı olsa da, Şərq nəzəri sistemi baxımından təfriq üstündə yazılmışdır.

Bu bədii ifadə üstündə şeirlər yazmaq böyük istedad sahibi M.Füzuli yaradıcılığında öz geniş intişarını tapıb. Belə ki, mənbələrdə bu fikir bir sıra alimlər tərəfindən təsdiqlənir: “Füzulinin şeirlərindən çox aydın görünür ki, o da Nəsiminin əsərlərini oxumuş, yaradıcılığa başladığı il-

¹ İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı, 2018, s.127.

¹ Seyid Əzim Şirvani. Qəzəllər, I c. Bakı, Azərənşr, 1950, s.280.

² Bax: Mirzəğa Quluzadə. Böyük ideallar şairi. Bakı, “Gənclik”, 1973, s.87.

lərdə onlardan müəyyən dərəcə təsirlənmişdir. Lakin Füzuli böyük bir istedadla malik dəbi sənətkar kimi yetişdikcə, öz sələflərini və üstadını ötüb keçmişdir. O, **Nəsimi ənənələrini inkişaf etdirərək, Azərbaycan şeirinin tarixində yeni, orijinal keyfiyyətlərə malik ədəbi məktəb yaratmışdır**".¹

Orta əsr Şərq poetik sistemində işlənən və klassik dönəm Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri ilə seçilən bədii vasitələrdən biri də **məzducdur**. Bu növ **səca** bənzəyir, bir fərqlə ki, səcdə iki sözlün arasına ayrı bir söz girə bildiyi halda, qeyd etdiyimiz sənətdə buna yol verilmir.

Nəsimi yaradıcılığında digər poetik vasitələrlə müqayisədə, az da olsa, bu bədii ifadə vasitəsi öz yerini alıb:

**Ta əbəd oldu Nəsimi ləbi-ləлиндən anın,
Gözlərindən dünü gün ləli-müsəffa tökülür.**²

Və ya:

**Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir?
Künbədi-çərxi-fələk, gərdişi-dəvvar nədir?**³

Yaxud:

**Müəssər olmadı vəslin Nəsimiyə, əya dilbər,
Xəyalın munis etmişdir dünü gün zikrisən, şahat!**⁴

Mənbələrin birində muzavaca aşağıdakı şəkildə də

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1960, s.291.

² İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı, 2018, s.49.

³ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnaşr, 1973, s.327.

⁴ Yenə orada, s.485.

səciyyələndirilir:

مزاجه: شرط و جزاءه هر برینه ترتیب ایدن معانیك ديكرې اوزرینه
ترتیب ايتديرلمك شرطيله ايکی بيئتی برلشدير مكد

Nəsimi yaradıcılığından gətirdiyimiz nümunələr, məhz yuxarıdakı qaydalara riayət edilərək seçilmişdir:

**Sən mana yar ol ki, könlüm bir dəxi yar istəmz,
Könlümün dildarı sənsən, özgə dildar istəmz.**¹

Və ya:

**Sən bana gər yar isən, var ey könül yar istəmz,
Yarü dildar ol mana, sən yarü dildar istəmz.**²

Şeirə oynaqlıq qatan bu poetik forma ədəbiyyatın hər dönəmində, hətta XIX-XX əsrlərdə belə, geniş şəkildə istifadə edilmişdir:

**Ayü gün, sabitü səyyarə təməşyə çıxıb,
Müşərəidən o məhin gərmdı bazarı bu gün.**³

Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitablarında alliterasiya kimi qeyd edilən touzi poetik kateqoriya kimi, misra və ya beytdə eyni səslə düzülən sözlərin təkrarı ilə yaranan ahəngdarlıqdır. Bu bədii ifadə vasitəsi təkrirdən fərqlənir, şeirin ritmik-intonasiya gözəlliyini təmin edən vasitələrdən biri kimi çıxış edir. **Təkrirdə** sözlərin, **touzidə** isə səslərin

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnaşr, 1973, s.65.

² İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı, 2018, s.237.

³ Seyid Əzim Şirvani. Qəzəllər, I c. Bakı, Azərnaşr, 1950, s.447.

təkrarlanması müşahidə olunur. Ona görə də bu sənət cinasla da səsləşir.¹

Touzi Qurandan irəli gələn bədiyyədir. Quran mətnini səlis və rəvan oxuyanlar onun mətninin ritmliyinə və sözlərdəki səslərin ahəngdarlığına bələddirlər. Quran mətni nəzm olmasa da, nəsrin səli formasıdır:

Bismilləh-rəhmanir-rəhim.

وَالطُّورُ¹ (1) وَكِتَابٍ مَّنطُورٍ² (2) فِي رَقٍّ مَّنشُورٍ³ (3) وَالنَّبِيتِ الْمَعْمُورِ⁴
(4) وَالْمَقْبِ الْمَرْفُوعِ⁵ (5) وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ⁶

1. Vət-tur
2. Və kitabim məstür
3. Fi raqqim mənşür
4. Vəl-beytil-məməür
5. Vəs-səqfil-mərfü
6. Vəl-bəhril-məscur.

Tərc.:

1. *And olsun dağa (və ya Musanın, üstündə vəhyi eşitdiyi Turi-Sinaya)!*
2. *Yazılmış kitaba (Qurana, yaxud Lövhə-Məhfuzə, yaxud Tövrətin lövhələrinə, yaxud da hər hansı bir səma kitabına, ya da əməlisəhlərin içərisində iman yazılmış nəfs kitablarına, ya da ki, Qiyamət günü hər bir bəndənin əməllərinin yazıldığı əməl dəftərinə)!*
3. *(Hal-hazırda) açıq (olan və ya gələcəkdə açıq olacaq) səhifədə (yazılmış kitaba)!*
4. *Və (and olsun!) o abad evə (zəvvarlarla abad olan Kəbəyə, mələklərlə abad olan səma evinə və əməlləri xalis olan bəndələrin imanla abad olan qəlblərinə)!*
5. *Və ucaldılmış tavana (göyə).*

6. *Və (su ilə) dolu və (yaxud qiyamətdən qabaq) alovlanan (və od ilə dolu) dənizə!¹*

Ortaya belə bir sual çıxsa bilər ki, **touzi** ilə **təkririn** kəşifən və kəşiməyən məqamları özünü nədə göstərir?

Touzi ilə **təkrir**, birmənalı olaraq, alliterasiya baxımından üst-üstə düşür. Təkrirdə sözün hissi-emosional təsiri sözlərin şəirdə təkrarlanması hesabına təmin edilir. Təkrirdə, eyni zamanda təkrarlanan hər sonrakı söz, əvvəlki sözlə müqayisədə məntiqi vurğu baxımından daha güclü təsir bağışlayır.

Gətir, gətir, gətir ol kaseyi-rəvanpərvər,
Gətir, gətir, gətir ol çəngi bir nəva göstər.

Verim, verim, verim öz canımı mən ol yarə,
Öpüm, öpüm, öpüm ol lə'li şəhdlə şəkkər.

Ləbin, ləbin, ləbinizdən əqiq oldu nab,
Dişin, dişin, dişinizdən bəhanəsiz gövhər.

Sözün, sözün, sözünüzdən əridi qəndü nəbat,
Qaşın, qaşın, qaşınızdan dü kirpiginlə cigər....²

Məlum olduğu kimi, klassik şəirdə qafiyə, rədif, səc, iştiaq, touzi və s. sözün ritm və ahəngini təmin edən cəhətlər kimi çıxış edir. **Təkrir** sənəti də bir başqa yöndən, yəni özünəməxsus tərzdə, sözün iç ahəngini zənginləşdirir. **Təkririn**, eyni zamanda hissi-emosional təsiri artırmaq baxımından da xüsusi yeri vardır.

¹ Qurani-Kərim, tərcümə və transkripsiyası. İİR-nin Azərbaycan Respublikasındakı Mədəniyyət Mərkəzi. Bakı, 2018, s.523.

² İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnaşr, 1973, s.208.

¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. "Maarif", Bakı, 2010.

Təkrir sənətindəki təkidli ifadə tərzii Quranın üslubundan irəli gəlir, bundan da klassiklərin şeirlərində geniş istifadə olunur. Bu növ, müasir poetik dildə sintaktik paralelə uyğun gəlir. Quran üslubundan irəli gələn bu poetik forma Nəsimi yaradıcılığında geniş yer alıb. Ümumiyyətlə, Qurani-Kərimin üslubuna xas olan ahəngdarlıq Nəsimi üslubunun da səciyyəvi yönlərindəndir. Bir sıra hallarda təkrar olunan söz mənaca eyni olur, ardıcıl surətdə, qoşalaşmış halda təkrarlanır və təkid məzmunu bildirir.

**Mən mülki-cahan, cahan mənəm, mən,
Mən Həqqə məkan, məkan mənəm, mən.**

**Mən ərşilə fərşü kafü nunəm,
Mən şərhi bəyan, bəyan mənəm, mən.**

**Mən surəti-mənidə Həqqəm, həqq,
Mən Həqqi-əyan, əyan mənəm, mən.**

(Nəsimi, Məndə sığar, s.89)¹

Bu şeirdə bir növ mən sözü misradan misraya dövr edərək, ahəngə ahəng qatır.

Təkririn başqa işləmi zamanı sözlər qeyri-ardıcıl olaraq misra və ya beytlərdə təkrarlanaraq, söz düzümünə ritmik rəng verir.

**Can necə tərək eyləsin, ey can, səni,
Çünki, canın canısan, ey canımız!**

(Nəsimi, Məndə sığar, s.49)²

Nəsiminin bu beyti təkrir və cinasın qoşa işlənməsinə gözəl nümunədir. Burada ritmik ahənglə yanaşı, məntiqi vurğunun yaratdığı mənə incəliyi də diqqəti cəlb edir.

Maraqlıdır ki, təkrir həm öncə bəhs etdiyimiz touzi sənəti ilə, həm də ləff-nəşr sənəti ilə yaxın mövqedən çıxış edir.

Füzuli şeirində həmin bədii qəliblərin təkrar olunmaz və zəngin nümunələrinə rast gəlirik:

**Gəl xərabətə, nəzər saqiyə qıl kim, yoxdur
Rüxi-safü meyi-safində səfadan geyri.**

(Füzuli, Divan, s.315)¹

Qeyd etdiyimiz kimi, təkrir ilə touzi alliterasiya baxımından müqayisə edilə bilər ki, cinas sənəti də həmin cəhətdən diqqəti cəlb edir. Lakin təkririn ləff-nəşr sənəti ilə müqayisəsi söz düzümü baxımından daha böyük maraq doğurur.

Əslində, təkrirdən danışarkən bir məqamı qeyd etməyimiz vacibdir. Belə ki, beyt və ya qəzəl boyu yerdəyişmə yolu ilə işlədilən hər söz təkrir olmayıb, məzmununa incəlik qatan və Şərq poetikasının mühüm bədii vasitələrindən olan raddus-sadr aləl əcz (əcuz) və onun əks növüdür. Təkrirdəki təkrarlar məntiqi vurğunun barizliyi ilə seçilir. Raddus-sadr aləl-əcz bədii ifadə vasitəsi üstündə şeir yazan şairlər misradan misraya keçid zamanı beytlərdə birinci misranın axırıncı sözü ilə sonrakı beyti başlayır. Hər beytin sonunun növbəti beytin əvvəlinə qayıtması şeirə özünə-məxsus tərzdə musiqi çaları qatır.

Nəsiminin bu bədii ifadə vasitəsi üstündə nəzmləşmiş

¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. "Maarif", Bakı, 2010, s.181.

¹ Mahirə Quliyeva. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. "Elm və təhsil", Bakı, 2016, s.276.

² M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. "Maarif", Bakı, 2010, s.181.

iki şeirindən birinə müraciət edək:

Dutdu gülzari-cəhani əbri-gövhərbar bar,
Bar-darəd əbri-neysan yüz şəqayiqvar var.

Var, nəzər qıl, gör nədir əz qüdrəti-səbbağ bağ,
Bağ içində yanadır hər guşədə gülnar nar.

Nari-gül yandırdı bülbülü ki, qəmpərvərd vərd
Vərd üçün daim dolanır guşeyi-gülzar var.

Z'arizuyi-lalə səvri-azad olur pürüz ruz,
Ruzü şəb gülşəndə dutmaz cüvz-kül əz dəyyar yar.

Yar əgər zülfün çəkərsə, gör dəri badam dam
Damə düşdü sünbül olğı nafeyi-tatar tar.

Tarını çeşmi-şəqayiqgiri tərfi-cuy cuy
Cuyi-can pürabi-cyş et çün məcalın bar bar.

Barha ayıtdım Nəsimi, qılma əz bidad dad
Dad ilə könlün dola çün ləli-gövhərbar bar.¹

Qəzəlin musiqi düzəninə qoşa qafiyələr də özünəməx-
sus şəkildə rəng qatır. Həmin sənətlə Nəsimi məktəbinin
davamçısı Şah İsmayıl Xətai də gözəl bir qəzəl yazmışdır:

Xar oldu yürəgim hicrində, ey gülüzlü yar,
Yar bağrım arasın, gör kim, necə xar onda var.

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: Həmid Araslı. Bakı, 1973, s.211.

Varma yanımdan mənim, ey hicri-dilsuzani-dust,
Dust-düşmənlə xamusi ağlar mənimçün zar-zar.

Zar-zar ağlar çu bülbül gül yüzünçün mürği-can
Candan etmişdir məni cövr ilə dövrü-ruzigar.

Ruzigarım tirədir sənsiz, əya arami-dil,
Dil neçük aram dutsun, həddən ötdü intizar.¹

Söhbət təkrirdən gedərkən, təkrar üstündə sözlərin
deyil, ifadələrin şeirə gətirilməsi nəticəsində yaranan və
bununla da şeirin ritmik ahəngliyinə gözəllik qatan əks,
təbdil və tədvirdən də söz açmaq yerinə düşərdi.

*Çaprazlama deməkdir. Beyitte veya cümlede kelime-
lerin sırasını dəğiştirerek tekrarlama sanatıdır. Bu sanata
kalb diyenler de olmuşdur. Bu sanatı tıbak'a, cinas'a,
reddü-l aczi ale-s sadri'ye dahil edenler de olmuşdur.
Kazvini bu sanatın lafızlar arasında olduğunu söyleyerek,
harflar arasında olan akise kalb adını vermiştir.*

كلامُ الملوكِ ملوكِ الكلامِ

Kralların sözləri, sözlərin kralıdır.

عاداتُ الساداتِ ساداتُ العاداتِ

Seyyidlərin adətləri, adətlərin seyqidir.

لا خيرَ في السرِّ ولا سرِّ في الخيرِ

İsrafta həyir yoxdur və həyirdə də israf yoxdur.

تولجُ الليلُ في النهارِ وتولجُ النهارُ في الليلِ وتخرجُ الحي من الميتِ

¹ Şah İsmayıl Xətai. Keçmə nəmərd körpüsündən. Bakı, "Yazıçı", 1988, s.49.

وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ

مِنَ الْحَيِّ وَيُدْرِكُ مَن تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ

Ali İmran 27: Geceyi gündüzün içine soğarsın, gündüzü gecenin içine soğarsın, ölüden diri çıkarırsın, diriden ölü çıkarırsın, dilediğine de hesabsız rızık verirsin”.

Burada fillerin müteallıkları arasında akis gerçekleşmişdir.

تِلْكَ بَأْنِ اللَّهِ يُؤَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ فِي اللَّيْلِ وَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ

Hacc 61: (Böyledir); çünkü Allah (öylesinə sınırsız bir kudret sahibidir ki) geceyi gündüzün içine sokar, gündüzü de gecenin içine sokar ve Allah (her şeyi) semi/[işiten]dir, (her şeyi bilip) basir/[gören]dir.

وَمَنْ يُخْرِجِ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجِ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ

Yunus 31: Ve kim o ölüden diri çıkarıyor ve diriden ölü çıkarıyor.

هَٰئِن لَّيْسَ لَكُمۡ وَاللَّيْمَٰنِ لِيَاسَٰنٌ لَّهُنَّ

Bakara 187: Onlar sizin için bir libas [örtü], siz de onlar için bir libas mesabesindesiniz.

لَا هُنَّ حُلٌّ لَّهُمْ وَلَا هُمْ يَحُلُّوْنَ لَّهُنَّ

Mümteherine 10: (Çünkü) mü`mine/ [mü`min kadın]ler kafir (erkek)lere helal deyil, kafir(erkek)ler de mü`mine/ [mü`min kadın] lere helal olmazlar.

مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ

En`am 52: Sana onların hesabından bir şey yok, senin hesabından da onlara bir şey yok.

يُخْرِجُ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ

Rum 19: O, ölüden diri çıkarır, diriden ölü çıkarır.

Əks sözünün mənası tərsinə çevirməkdirsə, təbdil sözünün mənası sözlərin yerdəyişməsi, tədvir isə dövr etməkdir. Əks, təbdil və tədvir Quran bəlağətindən irəli gələn bədi təsvir üsulları sayılır.

عكس و تبدیل و تدویر کلامده بر جزوڪ آخر اوزرینه تقدیمی و هر ایکی صورتک ایرادمی خصوصنه " عكس و تبدیل و کلمه لرك تبدیل محل ایتملریله معنائک طهورینه تدویر " دینور و عكس و تبدیلده برده جناس بولنورسه یك لطیف اولرر: قبض و بسطی بو بولک در پی اولور بربرینه هر دوزک بر یوقوشی هر یوقوشک بر دوزی وار¹

Nəsimi yaradıcılığından əks sənətinə nümunə gətirdiyimiz beyt öz səciyyəvi tələfləri ilə nəzərimizi cəlb etdi:

**Küfrüm ol mahin qara zülfidir, imanım üzü,
Ey bilən imani-küfrü, küfrə iman bulmuşam.**

(Nəsimi, Məndə sığar, s.113)²

Beytin birinci misrası küfr ilə iman sözlərinin təfriq-

¹ Məcəmiül-ədəb. Elmül-bədi. Mühərriri Mühəmməd Rıfət. Sahibi və nəşiri: Kitabçı Qaspar, 1308/1930, s.324.

² Mahirə Quliyeva. Klassik Şorq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Ozan", 1999, s.126.

lənəmisi üstündə qurulmuş, ikinci misrada cəmləşmiş şəkilə istifadə olunan bu ifadə əks şəkildə işlədilməklə, istər mənə, istər düzüm, istərsə də təqdim poetikası baxımından şeirə zənginlik qatmışdır. Bu da bir daha qeyd edək ki, türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində təkrarlar sisteminin poetik dilin, üslub işlətmələrinin başlıca stimullarından biri kimi çıxış etməsinə bağlıdır. Bu sayaq mənlərdə ritmiklik, şeir əlamətləri güclüdür və qədim türk şeiri bu sistemə söykənir.¹

Təbdil sənətinə gəlincə, bəzən hər beytin ayrı-ayrı mısraları ardıcıl olaraq yarı-yarı əksinə çevrilir, yəni söz sırası dəyişilməklə təkrar edilir ki, bu da şeirin ahəngdarlığına gözəllik verir:

Nuşin ləbinin ləli, ləli ləbinin nuşin,
Şirin görərəm candan, candan görərəm şirin.

Nuşin ləbinin ləli → ← ləli ləbinin nuşin,
Şirin görərəm candan → ← candan görərəm şirin.

Cana, üzünüz ayı, ayı üzünüz, cana,
Rəngin çu güli-əhmər, əhmər çu güli-rəngin.

Hər kimsə səni görməz, görməz səni hər kimsə,
Çəkdi çəkədir hicran, hicran çəkədir, çəkdi.

Hər kim sözün eşitdi, eşitdi sözün hər kim,
Təhsin qıladır əz can, əz can qıladır təhsin.

¹ Kamil Vəli Nərimanoğlu. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi. "Oskar", Bakı, 2009, s. 165.

Cana, Nəsimini gör, gör Nəsimini cana,
İstin qamudan sözü, sözü qamıdan istin.

(Nəsimi, Məndə sığar, s.133)¹

Əks və təbdil sənətinin şeirdə birgə işlədilməsi mənaya zənginlik gətirməklə yanaşı, şeirin düzən və ahənginə də xüsusi ecazkarlıq qatır. Ədəbiyyatda bu sənətin şeirdə qoşa işlədilməsi halları da öz geniş inkişafını tapıb:

...Hər düzün bir yoxuşu, hər yoxuşun bir düzü var.

Və ya:

...Hər kamalın bir zavalı, hər zavalın bir kamalı.

Əks və təbdilin cinslə birgə işlədilməsi şeirə xüsusi bir incəlik bəxş edir:

سفری کردم وقتی بهری
وقتی بهری سفری کردم.²

Nəsimi sənətkarlığının daxili zənginliklərini araşdırdıqca, onun dil-üslub ənənələri ilə zəngin olan yaradıcılığının İslam mədəniyyəti və özəlliklə də Qurani-Kərimin bəlağət möcüzəsi ilə sıx bağlılığının bir daha şahidi oluruq. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, şairin şeirə musiqi övqəti qatmaq istəyi güclüdür və özünü ayrı-ayrı hərflərlə birləşməsi

¹ Mahira Quliyeva. Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Ozan", 1999, s.127.

² Məcamül-ədəb. Elmül-bədi. Mühərriri Mühəmməd Rıfat. Sahibi və nəşiri: Kitabçı Qaspar, 1308, s.324.

üstündə yazılan şeirlərdə daha qabarıq şəkildə göstərir. Bu ənənə, kök etibar ilə Quranın əliffat hərfələri ilə başlayan 29 surəsindən irəli gəlir.

Allahın surlərindən hesab edilən hürufül-müqəttaa Qurani-Kərimdə özünü iki şəkildə göstərir:

1. *Hürufül-müqəttaa ayə hüququna malik olub, müstəqil şəkildə nömrələnib. Bu hərflərin arxasında mənə qatlarınun olması labüddür, hətta bir qismi açıqlamasını tapıb. (Bəqərə, Ali-İmran, Əraf, Ta.Ha., Mumin, Qəsəs, Ənkəbut, Loğman, Yasin və s.)*
2. *Bir qisim ayələr də vardır ki, onlar hürufül-müqəttaa ilə başlayır (Yumus, Hud, Yusif, İbrahim, Rədd, Sad, Qaf və s.). Əvvəlkindən fərqli olaraq, bu ayələr ayrıca nömrə altında deyil, yəni müstəqil ayə deyil, mövcud ayənin tərkib hissəsi kimi qeyd edilmişdir. Bu da yalnız Allahın kitabına məxsus sirlərdəndir.**

Bədii ədəbiyyatda geniş istifadə edilən **eyhamül-vəsl** (hərflərin eyhamla birləşdirilməsi), əslində Quran əənələrinə irəli gələn bədii ifadə vasitəsidir. **Eyhamül-vəsl** Qurani-Kərimin bəzi ayələrindəki hürufül-müqəttaa əənəsinin bədii ədəbiyyatda özünəməxsus inikas formasıdır.

Elmin İnkişaf Fondunun dəstəyi ilə tədqiq etdiyimiz "Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından" kitabında apardığımız geniş araşdırmalar nəticəsində "eyhamül-vəsl"-in istər aşıq, istərsə də klassik ədəbiyyatda istifadəsinin təsnifatını müəyyənləşdirmişdik:

1. *Hərflərə mənə yükü verilərək, arzuolunan mətləbin əldə edilməsi;*

2. *Şairin hərfələri birləşdirərək asanlıqla arzuolunan məqsədə nail olması;*
3. *Şairin hərfələri sadələməsi və sonda incə eyhamla onları birləşdirərək, arzuolunan mətləbi əldə etməsi (izahlı eyhamül-vəsl);*
4. *Ərəb dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən meydana gələn "eyhamül-vəsl".¹*

Hərflərə mənə yükü verərək, incə eyhamla arzuolunan məqsədin əldə edilməsinin ən maraqlı nümunələri Nəsiminin "Seçilmiş əsərləri"nə daxil olunmuş "Əlif lam" və "Tərs əlifba" başlığı altında cəmləşdirilib.

Nəsiminin "Əlif lam" və "Tərs əlifba"sına münasibətinə H.Araslının tədqiqatında rastlaşdıq. İmzadəddin Nəsimi yaradıcılığının bu məqamına önəm verən alim yazır: "Nəsiminin "Əlif lam" və "Tərs əlifba" adlanan əsərləri də maraqlıdır. Belə şeirlərdə hər beyt, bəzən də hər misranın ilk kəlməsinin ilk hərfələri ərəb əlifbasının sıra ilə düzülüşü əsasında qurulur. ...Tərs əlifbada isə şeir əlifbanın son hərfi ilə başlayıb ilk hərfə doğru gedir. Bu şeirlər ərəb əlifbasının sayına uyğun 28, bəzən də fars əlifbasında olduğu kimi 32 hərfi əhatə edir.²

H.Araslı tədqiqatında "əlif lam" və "tərs əlifba"-nın ilk dəfə Nəsimi yaradıcılığında yer aldığı və sonrakı ədəbiyyatda, xüsusilə aşıq ədəbiyyatının Füzulisi hesab edilən Aşıq Ələsgər yaradıcılığında geniş inkişafını qeyd edir.³

Ərəb əlifbasının ardıcıl düzümü üstündə yazılmış bu sayaq şeirlərdə vahid Allaha işarə edilməklə yanaşı, hər bir

¹ Mahirə Quliyeva. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, s.319.

² Bax: Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, "Gənclik", 1998, s.282.

³ Yəni orada.

* Bax: Mahirə Quliyeva. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. "Elm və təhsil", Bakı, 2016, s.315.

hərfin müəyyən simvolik mənası da səciyyələndirilir, hər bir hərf üçün işarə edilən məzmun mövcud hərlər daxilində ümumi məzmunun süjet xəttinə bütövlük gətirir.

Maraqlı bir başqa məqam da ondan ibarətdir ki, “Əlif lam”la başlanan şeirin birinci beyti Allahın tərifinə həsr edildiyi kimi, “Tərs əlifba” ilə yazılan şeirin birinci beyti də məhz Allahı vəsf edir:

Əlif – Ə’la qamətin hər kim görər bican olur...
Əlif – Allah, sidrə boyun müntəhadır müntəha...

Yey – Yüzün mahiyyətidir aləmə nuri-nəcat...
Yey – Yenə sığındım ol sübhənə mən...

Digər hərlər daxilində isə Quran mövzu və motivləri, İslam dəyərləri nəzmləşdirilir ki, bu da şeirin məzmun və mənasına bütövlük və kamillik gətirir.

1. Hərflərə mənə yükü verilərək arzuolunan mətləbin əldə edilməsi

Əlif – Allah, sidrə boyun müntəhadır müntəha,
Çün cəmalındadır ər-rəhman ələl-ərş istiva.

Bey – Bilindi qəddinin həddi nə miqdar olduğu
Bildilər kim, tuləhu sittun zə’rən fissəma.

Tey – Türibilər əlində Zülfiqar şəmşirü tiğ,
Fəzrəbu buyruldu həqdən, həm buyurdu Müstafa.

Sey – Səvab ola anınçün həq yolunda verdi can,
Dərdinə həqdən dəvadır, rəncinə yüz min şəfa.

Cim – Camalın nurudur kim, doğdu məşriqdən tamam,
Şö’lə verdi hər dərəcədən şöylə kim, nuri-ziya.

Hey – Həyat irdi ləbindən Xızrə İsa oldu hey,
Dərdmənd aşıqlərin dərdinə oldu çün dəva.

Xey – Xəbərdar olmayanın təxtini div aldı div,
Bixəbər oldu özündən şöylə qaldı ömrəha.

Dal – Dəlil oldu dəhanın rəmzini qıldı ayan
Bildi bildirdi rəsulu həm Əliyyəl-Mürtəza.

Zal – Zakir sufilər çox zikrə məşğul oldular,
Geydilər şal, işləri al, taəti zərqu riya.

Rey – Rəhmanir-rəhim oldu camalın aşıqə,
Niçün Adəm dedi, bismillahi-zülfəzlül əla.

Zey – Zahid zöhd ilə bəzətdi tacü xirqəsin,
Batini oldu müləvvəs, zikrini qıldı həba.

Sin – Səadət darını verdi, Süleyman təxtini,
Onlara kim, sidq ilə bu yolda çəkdlilər cəfa.

Şin – Şəhid oldu olar kim, həq yolunda öldülər,
Qəm yeməz onlar ki, bildi həqdır ona qanbəha.

Sad – Sadiqdir olar kim, səbri qıldı ixtiyar,
Dilbərin yolunda gör kim, lütfə irdi daima.

Zad – Zələlətdən xilas etdi bizi Fəzli-ilah,
Cism anındır, nitq anındır, ruh anındır cümləha.

Tey – Tahirdir vücudu onların kim, batini,
İçdilər cami-müsəffa, buldular sidqü səfa.

Zey – Zahir gördülər həqqi olar kim, gördülər,
Görmiyənlər gözləri kur oldu, şöylə kim, ə'ma.

Eyn – Əyan eynəl-yəqin oldu liqayi-hüsni-dust,
Hər kimin həqq gözün açdı gördü didari-xuda.

Ğeyn – Ğeyrətli kişilər qafil olmaz kəndudan,
Şərm edər həqqdən utanur, nəfsinə verməz riza.

Fi – Fəna darında hər kim bulmaz olursa nəcət,
Fikri fasiddir onun kim, ömrünün qıldı həba.

Qaf – Qövseyin oldu qaşın aşıqə mehrablar,
Səcdəgah oldu anıncün şahi-cümlə ənbiya.

Kaf – Kəlamüllah ilən səb'ülməsanidir üzün,
Zülfü qaşın kirpigidir yeddi ayat xəttiha.

Lam – Ləbin oldu Məsiha çün üzün sübhü nəhar,
Zülfünün sirri qəmərdir, üzünün şəmsi-züha.

Mim – Mələk surətli dilbərsən, əya bədri-münir,
Hüsni-Yusifsən, təcəlli eylədi nuri-xuda.

Nun – Nihan oldu ləbindən çeşmeyi-abi-həyat,
Hər kim içdi, vacib oldu cənnətül-mə'va ona.

Vav – Vəchin Kə'bəsinə kim ki, qılmadı sücud,
Adı div oldu, anıncün qaldı şöylə mübtəla.

Hey – Hidayət eylədi Mehdiyü Qur'ani-mübün,
Ol ki, əşya xilqətində bizə oldu rəhnüma.

Yey – Yuvəsvisdən xilas olmaq dilərsən adəmi,
Oxu ismi-ə'zəmi kəndözünə urğul dua.

Lam Əlif – Si hərf olubdur bəlkə simurği-cahan,
Bilmədi əslin hürufun kim, dedi bu hərfə la.

Pey – Pənahımdır mənim həq, pərdədarımdır bu dəm,
Padşahım, xanım oldur, mənə verdi dəstü pa.

Çim – Çəhar ünsür kim, məbdəidürür hər şeyin,
Bunda buldu həqqi külli-ənbıyavü övliya.

Ji – vü jalə, çeşmə əbrü, zülfü rüx, bu xəttü xal,
Müşhəf-ü-həqqdir müəyyən gər oxursan taliba.

Gaf – Gönlüdür Nəsiminin məhəbbətdən sərir,
Şol şəha kim, kölgəsidir zilli-simurğü hüma.

Əlif – Ol qəddinə ögündigiçün sərvi çınar,
Olmadı onlara göftarü nə rəftarü nə bar.

Bey – Bu gün badi-səba zülfünə tuş oldu məgər
Ki, dilü can elinə mişkü əbir etdi nisar.

Tey – Təmənna edən ancaq tapuna mən deyiləm,
Bu həva ilə keçər şeyxü fəta, mirü kübar.

Sey – Səradan çəkərəm ah sürəyyaya irər,
İllər ilə sana bir gün nə əcəb etmədi kar.

Cim – Can gözü görər nuri-camalında sənin,
Lövhi-dildə yədi-qüdrət yazalı nəqşü nigar.

Hey – Həyatı-əbədi buldu vüsalında irəm,
Fırqatın zəhrin içər, ey neçələr leylü nəhar.

Xey – Xətindən utanır nəsx ilə reyhanü sülüs,
Ta mühəqqəq ana manənd olalı xəttü qübar.

Dal – Dərd ilə düşən könlümə məh mehridir ol,
Üz ürüb qürbətə bir gün elayim tərki-diyar.

Zal – Zikr etdigi bu kim ləbinin şəkkərini,
Tutiyi-canü könül bir dəm ola xoşgöftar.

Rey – Rəqibin üzünə baxma, eşitmə sözünü,
Dilbərə, çünki anın qövlüdürür cümlə fişar.

Zey – Zəmanın nəsinə şad olayım, bir ləhzə,
Dili-qəmginimə hiç vermədi aramü qərar.

Sin – Sahir gözünün məkrini dil şərh edəmən
Ki, nə cadu bilir ol fitnələri, nə əyyar.

Şin – Şol zülf ilə xal oldu mana danəvu dam
Ki, bu dil mürği du aləmdir ana seydü şikar.

Sad – Səbr et dedi dildar bu gün mana, dedim:
Aşiqə səbr mahal oldu dəxi qeyrətü ar.

Zad – Zərb uralıdan canıma məstanə gözün,
Getmədi başda dəxi xəmr iləvü gözde xümar.

Tey – Tolu könlüm evi nuri-təcəllayi-camal
Ki, görükməz gözümə zərrəcə ağyar, nə yar.

Zey – Zalım gözünə hey de ki, cövr eyləməyə,
Etməsin şəmsü qəmər kimi məni zarü nizar.

Eyn – Aşıqlərə aləmdə çe duzəx, çe behişt,
Bir olur tirəvü mehri üzü məstani-bahar.

Ğeyn – Ğeyrət budur, ey şah ki, kuyində müdam,
Ta ki, ömrüm ola ləbbeyk edəlüm çəkərvar.

Fey – Fərda səni təftiş edə aşiq, göricək
Nə rica ana behişt ola, nə heysiyyəti-yar.

Qaf – Qaşınla gözün, zülfü dəhanın həvəsi
Bizə nə izzətü hörmət qodu, nə elmü vüqar.

Kaf – Ki urdu yədi-qüdrət, dedi bir huri-lətif
Gəlmədi sənçiləyin, gəlməyə ta ruzi-şümar.

Lam – Layiq ləbinə lə'l degil, gül rüxünə
Kim, anın mə'dəni səng oldu, munun mişki-tatar.

Mim – Mürği-dilü can istəməyə bağı-behişt,
Kaşiyən zülf-həbib ola, xətü xalı mədar.

Nun – Novruz olucaq yar ilə xoşdur gülü mül,
Çalına çəngü rübab, oxuna üşşaqi-nigar.

Vav – Var, uymagilən sən bu yavuz nəfsə bu gün,
Adəmin hur mələk həmdəmi niçün ola mar.

Hey – Həvəs etmə Nəsimi, büti-hərcayiyə kim,
Ola ağyar ilə yar, edə vəfadarini zar.

Lam əlif – La deməzəm gər məni qətl edə gözün,
Dili Mənsursifət eyləyəsen zülfünə dar.

Yey – Yeri eylə tənə'üm yemədən səni bu yer,
Kim əcəl çənginə düşsə, sənəmə, sanma çıxar.

Əlif – Ə'la qəmətini hər kim görər bican olur,
Bey – Bəşarət buldu hər kim dilbəri sultan olur.

Tey – Təmənna vəslini etdim, niyazım uşbudur,
Sey – Səna etməklilik üçün uş canım qurban olur.

Cim – Cümlə xubların sultanı sənsən, ey pəri,
Hey – Hüsn içrə nigarım Yusifi-Kən'an olur.

Xey – Xəyalın könlümü yaxdıvü yandırdı məni,
Dal – Divanə olub əz qəm ki, bağrım qan olur.

Zal – Zövqüm var ola ki, ta sənin eşqində mən,
Rey – Rəvayət qıldı mana kirpiyi peykan olur.

Zey – Zavahın olmasın, canım fəda olsun sana,
Sin – Səadət görsə, dermən bağrım uş büryan olur.

Şin – Şərabi-ləblərini içənə yoxdur zaval,
Sad – Sün'ünlə yenə kövnu məkan bustan olur.

Zad – Zəll ayı üzündür cümlə hərfi-kafi-nun,
Ayn – Aləm xəlqi mana sənsizin düşman olur.

Ğayn – Ğarət qıldı barca ləşkəri can şəhrini,
Fey – Fəraqın yaxdı oda, uş könül giryan olur.

Qaf – Qüvvət qalmaq artıq tənimdə taqətim,
Kaf – Kafir gözlərin kim Rüstəmi-dəstan olur.

Lam – La yoxdur könlüdə doğdu eşqimdən əvəl,
Mim – Müsəlsəl kirpiyindir oxları pərran olur.

Nun – Necə baxdım mən əndər rövşənayi boyuna,
Vav – Vallah sənsizin cənnət mana zindan olur.

Hey – Həvəslənib dilərmən şol qəmərtək üzünü,
Lam əlif – La dolğunub baxsam, cahan viran olur.

Ey Nəsimi, eşq ilə ayıtdım qəzəlni yar üçün
Yey – Yanığın güllərinə cümlə can heyran olur.

*1a. Əks istiqamətdə “yey”-“əlif” üzrə
söz-məna oyununu üstündə qurulan nümunələr:*

Yey – Yüzün mahiyyətidir aləmə nuri-nəcat,
Lam əlif – Lareybə illa vəchəhü ana cəhat.

Hey – Hilalın qabü qövseyin, qaşların mehrəbdir,
Vav – Vəhdət nuru üzün, saçların vəl-mürsəlat.

Nun – Nə mə'nidən qiyamət qəmətindən kəşf olar,
Mim – Müvəhhidlər dedilər üzünə vən-naziat.

Lam – Lə'lin cür'əsindən aləmi məst eylədin,
Kaf – Kafidir ləbindən içənə abi-həyat.

Qaf – Qur'andır camalın, bu kəlamı həq dedi,
Fi – Fələk dövründə buldu Kə'bənin içində lat.

Ğeyn – Ğeyrə sümme vəchüllah yox, ey müddəi,
Eyn – Elmi-fəzli-həqdir kəşf edər hər müşkilat.

Zey – Zühür oldu çü İsa Mehdiyi-sahibzəman,
Tey – Tanıqdır, nitqi xatəm qandasən getdi məmət.

Zad – Zəlalət mülkünü nitqilə mə'mur eylədi,
Sad – Səfa kəsb etdi andan əhli-həq buldu səbat.

Şin – Şəmsi-aftabam, cavidanəm ləm-yəzəl,
Sin – Səadət vacib oldu Fəzli-həqdən mümkünat.

Zey – Zülalın şərh edərkən aləmə şirin təbin,
Rey – Rəvan oldu bu nəzmin mə'nisi həmçü Fərat.

Zal – Zikrimdür camalın ayəti hər sübhü şam,
Dal – Də'visi yalançı sufilərin oldu mat.

Xey – Xəyalım dolaşalı zülfünün sevdasına,
Hey – Həyatım qapdu şövqün ləşkəri vəl-adiyat.

Cim – Camalilə cəlahın mə'nisi bir nurdur,
Si – Sürəyyayı səmadan göstərər ənvarzat.

Tey – Təalillah ki, mislin görməmiş dövrü-fələk,
Bey – Bəqa mülkü sənindir, ey Nəsimi, şeş cəhat.

Əlif – Allahdur ki, olmaz nitqi-zatından cüda,
Uş kitabü həyyi-mütləq, uş Məsihi-mö'cüzat.

Yey – Yenə sığındım ol sübhanə mən,
La Əlif – La demədim ol xanə mən.

Vav – Veylindən iraq olmaq üçün,
Hey – Həmişə aşıqəm Fürqanə mən.

Nun – Nə kim qıldım günah tutdum ümid,
Mim – Məhəmməd Müstafa sultanə mən.

Lam – Ləbbeyk çağırınlar həqq çün,
Gaf – Göstər, görəyim cinanə mən.

Qaf – Qadirsən bizi irgürməyə,
Fey – Fələkdən keçirib seyrənə mən.

Ğayn – Ğeyrət issi aşıqlər ilə,
Ayn – İsrət irgürəm Keyvanə mən.

Zay – Zülm qılmağa olmadım şərik,
Tay – Tanıqdır həq bilir, insanə mən.

Zad – Zərbindən dedin kim, qurtulam,
Sad – Səbr edərisəm böhtanə mən.

Şin – Şeylillahüm oldur Tanrıdan,
Sin – Səadət bəbin açam canə mən.

Zey – Zaval irmiyə bu din mülkinə,
Rey – Rəfiq olmayacaq şeytanə mən.

Zal – Zakirlərdən olayım derəm,
Dal – Dələlət eylərəm rəhmanə mən.

Xey – Xeyrəndişə mö'minlər ilə,
Hey – Hərifəm anda ki, ürfanə mən.

Cim – Cəhənnəmdə sanıram gircək,
Sey – Səqil kişi ilə bustanə mən.

Tey – Təmənnam həqdən oldur satmıyam,
Bey – Bəqa mülkünü bu viranə mən.

Əlif – Allah yarı qılırsa mana,
Dərdimi irişdirəm dərmanə mən.

Der Nəsimi sana, əqlin yar isən,
Kəndüzimni yazaram fərmanə mən.¹

2. Şairin hərfləri birləşdirərək asanlıqla arzuolunan məqsədə nail olması

Aşağıda qeyd edəcəyimiz nümunə Nəsiminin pəltəknamə yönlü qəzəllərindəndir. Qeyd etdiyimiz nümunədə hərf birləşmələrinin digər hərflə cəmləşməsi özünü göstərir.

Gə, gə, gə, gəl ki, sevirəm sə, sə, sə, sən məhi-Çini,
Za, za, za, zar oluban mən ça, ça, ça, çənd nişini.
Dü, dü, dü, dür təki dilər, ve, ve, ve, verdi, sana həq,
Sə, sə, sə, səvsə gərəkdir di, di, di, dişləri səni
Sö, sö, sö, sözləri elər, şə, şə, şə, şəkkəri-kəsəd
Gö, gö, gö, göyləri elər, se, se, se, sehri mübini.²

Hərf birləşmələrinin dəfələrlə təkrarı, bir növ, Allaha sevgidolu yaşıyanın uzunmüddətliyini təmin edir.

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərənəşr, Bakı, 1973, s.538.

² Yenə orada, s.68.

Araşdırmalar nəticəsində qeyd etdiyimiz mövzu ilə bağlı “Şərq şeirində pəltəknamələr” adlı maraqlı bir məqalə ilə tanış olduq. Məqalənin müəllifi çağdaş Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında folklor örnəyi kimi öyrənilən pəltəknamələrin daha artıq maraq doğuran nümunələrinin divan şeiri nümayəndələrinə məxsus olduğunu qeyd edir.*

Müəllif yazır: “... əslində fiziki qüsür sayılan pəltəklik ... çağın zövqünün göstəricisi kimi maraq doğurur”.¹

O, qiyafətnamə, əlifnamə kimi pəltəknamə adlı tanınan şeir şəklinin də türk divan ədəbiyyatında ilk örnəyinin Nəsiminin adı ilə əlaqəli olduğunu qeyd edir.

Hərflərə mənə yükünün verilməsindən danışırkən, mövzudan kənara çıxmağımızın zəruriliyini duyduq. Əslində, çıxdığımız bu haşiyə elə mövzunun müfəssəlliyi və ənənəviliyini göstərmək naminədir.

Nəsimi şeiri öz bədii metodu, dil-üslub keyfiyyətləri baxımından Şərq ədəbiyyatı ənənələri ilə yaxından bağlıdır. O öz sələflərindən Şeyxoğlu, Səyyad Həmzə, Aşıq Paşa, Əvhadi, Qazi Bürhanəddin və başqa şairlərin şeirlərinə nəzirlər yazmışdır. Bununla yanaşı, Nəsimi yaradıcılığı da Şərq ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Bir sıra şairlər Nəsimi əsərlərinin bədii gözəlliyindən öyrənmiş, onun humanist ideyalarından, mübariz və döyüşkən poeziyasından ilham almışlar. Əlişir Nəvai, Füzuli, Lütfi Şeyxi, Niyazi, Bəyazi, Həbib, Xətai, Qul Nəsimi, Cahənşah Həqiqi və başqa sənətkarlar Nəsimi irsinə dərin rəğbət bəsləmişlər.²

Başqa bir mənbədə isə Şah İsmayıl Xətai, Həbib,

* Bax: Səadət Şixiyeva. Şərq şeirində pəltəknamələr. Şərq filologiyası məsələləri (doqquzuncu buraxılış). Bakı, 2016, s.187.

¹ Yenə orada, s.191.

² Əlyar Safərlı, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, “Ozan”, 2008, s.344.

3. Şairin hərfləri sadalaması və incə eyhamla onları birləşdirərək arzuolunan mətləbi əldə etməsi

Səndən bulubdur Əhmədi-Mürsəl məqami-qürb,
Təhsini “Ya” vü “sin” ilə təşrifü – “Ta” vü “ha”¹

Müəllif bu qəzəlidə Allaha müraciət edərək Qurani-Şərifin otuz altıncı “Ya. Sin” və iyirminci “Ta. Ha” surələri ilə Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) bəyənilməsi və şərəflənməsinə işarə edir.

4. Ərəb dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən meydana gələn eyhamül-vəsl:

a. hərflərin şeirin məzmununa uyğun olaraq təkrarlanması ilə
b. hərflərin sıra və ya şəkli formasından əldə edilən mətləb.

a. Leyli yolunu tutub durardı,
“Sən gördün ola?” – deyib sorardı.
Yəni bu bəhanə ilə bir dəm,
Yarın görə, ola şadü xurrəm.
Elmi-xətə ömrün eyləyib sərf,
Məşq etmiş idi həmin iki hərf:
Bir səfhədə “lam”ü “ya” mükərrər,
Yazardı onu, qıllardı əzbər

Füzuli, hətta Vaqif kimi böyük sənətkarların Nəsimi təsirindən qurtara bilmədikləri qələmə alınır və Nəsimidən bəhrələnmənin iki istiqamətdə özünü göstərdiyi qeyd edilir: “Nəsimi yaradıcılığının təsiri ədəbiyyatımızda iki istiqamətdə davam etmişdir. Onun görüşlərini qəbul edən hürufi şairlər – Xəlili, Sururi, Tüfeyli və başqaları. Bu şairlər Nəsimi mövzularını təkrar-təkrar qələmə almış, rəmzi ifadələri hürufi mənasında işlətməmişlər. Lakin hürufi olmayan şairlər isə Nəsimi irsindən sənətkarlıq öyrənmiş, şairin görüşləri ilə bağlı poetik ifadələri rəmzi mənada deyil, həqiqi mənasında işlətməmişlər... Nəsimi irsi Xətaiyə daha qüvvətli təsir göstərmişdir... Biz bu təsiri Həbibü yaradıcılığında da görürük. Füzuli də yaradıcılığının ilk dönəmində Nəsimidən çox öyrənmiş, onun ilk dəfə şeirimizə gətirdiyi bədii poetik ifadələrdən geniş istifadə etmişdir”.¹

Göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yazan ustad alimlərimiz, istifadə etdikləri zəngin material əsasında Nəsimidən təsirlənməni geniş və müfəssəl şəkildə qələmə almışlar. Biz isə, tədqiq etdiyimiz mövzu və qaynaqlandığımız materiallara əsasən Nəsimi, Xətai və Füzuli irsində ənənələrin biri-digərini tamamladığı, özünəməxsusluğunu saxlamaq şərti ilə, müxtəlif zaman çərçivəsində bir-birinə sirayət etdiyi qənaətinə gəlirik.

Bu anlamda da hərflərə mənə yükü verərək, arzuolunan məqsədin əldə edilməsi ilə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz təsnifatın üçüncü və dördüncü bölmələrinə Füzuli yaradıcılığından gətirilən nümunələrlə aydınlıq gətirərək, iki şairin yaradıcılığındakı ənənələrlə sadıqlığı və təsirlənməni qabarıq şəkildə göstərmək istəyirik:

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. Bakı, “Gənclik”, 1998, s.284.

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I c. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Bakı, 1958, s.

**Kim: “bu iki hərfdir muradım,
Rövşən bular ilədir səvadım”.¹**

Bu misalda Füzuli “mükərrər” sözü və “bu iki hərfdir muradım”, – ifadəsini işlətməklə, arzuolunan mətləbin “Leyli” olduğunu çox incə və şairanə tərzdə ortaya qoyur:

**b. Doğruluq ilə istə ülüvvi-məqam kim,
Gəldikcə halinə verə dövrü-fələk rəvac.
Doğruluq ilə həflərə sədrdir əlif,
Ya hərfini ayağə buraqmışdır evicac,
Doğruluq ilə göz ki, səni sərbülənd edə,
Əkrilər ilə eyləmə, əlbəttə imtizac.
Ya ixtilatı ilə sərİR oldu payimal,
Başda məqam tutdu əlif nüsrət ilə tac.²**

Füzuli bu qitəsində “əlif” və “ya” həflərinə, onların şəkli formasına və ərəb əlifbasında tutduğu yerinə görə, mənə yükü verərək nəzmə çəkmişdir. Allahın adının ilk hərfi, onun simvolik rəmzi olan “əlif”i bütün həflərə sədr, sıra etibarı ilə sonuncu və şəkli formasına görə ayrı olan “ya” hərfini isə əyriliyin simvolu, ayaqda (sonda) duran bir hərf kimi dəyərləndirir.

Müəllif incə eyhamla “əlif” hərfi ilə böyüklüyə, hətta zamana və məkana sığışmayan, hər şeyin fəvqündə duran böyüklüyə – Allaha, “ya” hərfi ilə isə əksinə olaraq, yolunu azmışlara, dindən sapınanlara işarə edir. Həflər arasındakı bu fərq yalnız sıra və şəkli forması ilə məhdudlaşmır. Qitədə təzadlı şəkildə işlənən sözlər də (doğruluq, əkrilər,

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I c. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Bakı, 1958, s.59.

² Yenə orada, s.382.

sərbülənd, payimal və s.) məzmunu öz qatqısını əlavə edir.

Xəliq-xilqət arasındakı həyatı əks etdirən ədəbiyyatın Quranın nəsihət, ibrət, hikmətindən, onun üslub və ecəzkarlığından bəhrələndiyi kimi, Allah-Təalanın sirri kimi qeyd edilən, bəzən açıqlaması olan, bəzən də sirr olaraq qalan (onu Allah bilər) muqattaa həflərindən və ya daha doğrusu, bəzən ənənədən yetərincə bəhrələnərək, şeiriyyata, sənətə ləfz-məna vəhdətini gücləndirən bədiilik gətirmişdir.¹

Bir daha qeyd edək ki, Şərqdə klassik ədəbi irsin söz-məna incəliyi, bənzərsiz poetik düzəni, bu düzənin qəliblənmiş nizamlı kateqoriyaları ilk növbədə dünya mədəniyyətinin möhtəşəm söz abidəsi olan Qurandan qaynaqlanıdır. Müsəlman xalqları Quranın söz-məna gözəlliyi və kamilliyindən doğan möcüzə müqabilində öz ədəbi yaradıcılığını cəlaləmişlər. Qurani-Kərim bədii söz sənəti üçün örnək olaraq XX əsrin əvvəllərində öz təsirini davam etdirmişdir.²

Quran motiv və süjetlərinin ədəbiyyata gətirilməsində əksər halda təzmin, iqtibas, həll, işarə və s. bədii ifadə vasitələrindən istifadə edilir ki, mənbələrin bəzilərində onlar “mülhəqati-mufidə” adı ilə qeyd edilir.

ملحقات مفیده کنندولرندن جدا استفادە اولنان [ارسال مثل. اقتباس
تضمین. عقد و حل. اخذ و سرقة. تلمیح] نامندە اولان بديعه لردر (۳۸۰)
مجامع الادب. علم البديع. محرری محمد رفعت³

Quran bələğətinin ecəzkarlığı şairlərin və söz sənətlərinin

¹ Mahirə Quliyeva. Aşq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016, s.324-325.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun dəstəyi ilə yazılmış qrant layihə.

² Mahirə Quliyeva. Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb-müsəlman nəzəriyyəsi kontekstində, “Elm və təhsil”, Bakı, 2017, s.7.

³ Məcəmiül-ədəb. Elmul-bədi. Sahibi və nəşiri: Kitabçı Qaspar, 1308, s.312.

lارının qəlbinə və rubuna nüfuz etmiş, onlar bu möcüzə və sehrin təsiri ilə öz istedad və məharətlərini söz sənətinin cilalanmasına və zənginləşdirilməsinə sərf etmişlər. Bununla yanaşı, Quran bəlağətindən faydalanaraq ayırı-ayrı ayələri öz əsərlərində çeşidli üslubi fəndlər və bədii qəliblərə salan şairlər gözəl şairənə lövhələr yaratmış, sözlərinin etibar dərəcəsini yüksəltmişlər.

Qeyd etdiklərimizi Nəsimi şeiriyyatında izləyək:

**Çün əzazil “əhsəni-təqvim”ə baş endirmədi,
Ondan sirri-Kəbeyi-hənnan umursan, nə əcəb?**

(Nəsimi. Məndə sığar, s.16)¹

Bu beytdə şair maraqlı bir bədii-poetik təsvir işlətməmişdir. Birinci misradakı “əhsəni-təqvim” ifadəsi Quranın Tin surəsinin 4-cü ayəsindən götürülmüşdür.

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ

Həmin ayəyə görə, Tanrı insanı ən gözəl biçimdə yaradıb. Şair “əhsəni-təqvim” ifadəsini “istiara” sənəti kimi işlətməmiş və bu məfhum ilə insanı nəzərdə tutmuşdur. Bu beytdə iqtibas sənəti istiarə ilə birgə çıxış edərək şeirin məna təsirini güvvətləndirir.

Klassik şeirdə Qurani-Kərimin ecazkar bəlağətinə məxsus incə poetik vasitələrdən biri olan **iqtibasla** bəhrələnmə daha geniş yayılmışdır. Xüsusilə, iqtibasla elə ifadələr işlədilmişdir ki, demək olar, onların böyük əksəriyyətinə Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığında rast gəlirik. Sadəcə olaraq, müəlliflər tərəfindən bu ifadələrin işlədilməsi özünəməxsus duyum, özünəməxsus sevrlik, məhəbbət və sənətkarlıqla işlədilmişdir.

Belə iqtibaslardan biri də İnsan surəsinin 21-ci ayəsindən götürülən “Səqahum rəbbihum” ifadəsidir. Behiştə pak iman və əməl sahiblərinə verilən təmiz içki belə adlanır.

عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَأَسْتَبْرَقٌ وَحَلُوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا

**Səqahum rəbbihum xəməri ləbindən,
Bəyani-ayəti-Quran degilmi?**

(Nəsimi. Məndə sığar, s.65)¹

Nəsimi yaradıcılığında Qurandan **iqtibas** sənəti ilə istifadəyə sıx-sıx rast gəlinir. Onun yaradıcılığundan bəzi misalları gətirməyi zəruri hesab edirik:

**“Aləl-ərş istiva” gördüm yüzündə
Ki, yüzün ərşi-rəhman mənzilidir.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.38)²

Nəsiminin bu beytində istifadə etdiyi “aləl-ərş istiva” ifadəsi Qurani-Kərimin əl-Əraf, Yunus, Rəd, Taha, Furqan, Nəml, Səcdə, Hədid surələrinin 54, 3, 2, 5, 59, 23, 4-cü ayələrində də öz əksini tapmışdır.

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى

“Rəhman ərşi yaradıb hökmü altına almışdır (ərşə hakimdir)”.
(Taha: 5)

Şair **iqtibas** sənəti vasitəsi ilə ayədən bir qismi sitat olaraq gətirməklə, məşuqun camalını ucalıq və əzəmət ba-

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.217.

² Yəne orada, s.218.

¹ Məcəmiül-ədəb. Elmul-bədi. Sahibi və nəşiri: Kitabçı Qaspar, 1308, s.8.

xımından “Ərş” ilə müqayisə edir:

“Sidrətül-müntəha”nın əqsamı,
Sayır isən həman otuz ikidir.

(Nəsimi. İraq divanı, s.46)¹

Sidrətül-müntəha göylər aləmində uca məqam və ən sonuncu mənzildir. Nəsimi hürufi şair kimi bəzən bütün varlıq aləmini 32 hərfə bağlayır və demək istəyir ki, Sidrətül-müntəha da hərlərlə əlaqədardır.

Başqa bir nümunəyə müraciət edək:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا لُدِّيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ
وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“Ey iman gətirənlər! Cümə günü namaza çağırıldığınız zaman Allahı zikr etməyə tələsin və alış-verişi buraxın. Bilsəniz, bu, sizin üçün nə qədər xeyirlidir!” (əl-Cumə: 9)

**Çün cümə yovmi-dindir ərzü səmadə həqdən,
Dinin itirmiş ol ki, adinədən cudadır.**

**Adinə surətində endi Rəsulə cümə
Tanıq bu həq hədisə uş qövli-Mustafadır.**

**Ey cümədən xəbərsiz, cümə gününü bil kim,
Ol gündə vədeyi-həq uçmaq ilə liqadır.**

**Çün cümə yovmi-dindir ərzü səmadə həqdən,
Dinin itirmiş ol ki, adinədən cudadır.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.16)²

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.218.

² Yəni orada, s.219.

Quranda cümə – din günü, ibadət günü sayılır. Məsələmlər həmin günü alış-veriş və başqa maddi xeyir gətirən dünya işlərini buraxıb istirahət və ibadətə məşğul olar və Allaha zikr edərlər.

Göründüyü kimi, Nəsimi bu iki beytdə iqtibas sənəti ilə Quran ayəsinə işarə edir:

1. *Cümə Haqq tərəfindən Yerdə və Göydə din gündür, kim bu gündən ayırırsa, dindən də ayırır.*

2. *Cüməni ibadət etməyən müşrik və natəmizdir, onun sözü və əməli riyadır.*

Şair yuxarıda qeyd etdiyimiz mülahizələri Qurandan faydalanma poetikasının ən incə növlərindən olan həll və işarə sənəti ilə də ifadə etmişdir.

“Sibğətüllahivü Mən Əhsənü” həqdən yüzünə
Arif ol, sibğeyə, həm sibğeyi-sübhan dedilər.

(Nəsimi. İraq divanı, s.95)¹

صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَكُنْ لَهُ عَابِدُونَ

“(Ey möminlər deyin:) “(Biz) Allahın dinini (rəngini) qəbul etdik). (Dini) Allahın dinindən daha gözəl olan kimdir?! Biz ancaq Ona ibadət edənlərik”. (əl-Bəqərə: 138)

Quran ayəsinin bir qismini olduğu kimi beytdə “iqtibas” sənəti ilə işlədən Nəsimi, ən gözəl və ilk dinin Allaha məxsusluğuna işarə edir. Haqq din İslam dinidir və burada tövhid prinsipi əsas yer tutur. “Sibğə” (rəng) məcazi bir deyimdir. “Sübhan” – Allahın adlarından olub, onun hər şeydən uca, vəsf edə biləcəyimiz sifətlərdən pak olduğunu

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.220.

bildirir. Şair *sibğeyi-sübhan* ifadəsi ilə tövhid anlayışını daha qabarıq şəkildə canlandırmağa çalışıb.

Yeri gəlmişkən, təzminlə iqtibasın incə fərqi qeyd edək:

Təzmin bir başqasının kəlamından öz sözüünə bir şey əlavə etməkdir ki, bu da özünü iki şəkildə göstərir:

1. *Tanınmış adam və ya şairin sözləri bəlli olduğundan, müəllifin adı qeyd edilmədən əxz edilir.*

2. *Az tanınan şairin və ya hər hansı bir şəxsin sözündən istifadə edərək, onun adına işarə mütləqdir.*

تضمین: آخرن کلامنلن کندی کلامنه برشی علاوه ایتمکدر که برنده
یکی وجه واردر:

وجه اول – الله جق کلام یک زیاده معروف اولمقدر که او حالده بلا
قید اخذ و تضمین اولنور

وجه ثانی – الله جق سوز او قدر معروف دگل ایسه صاحبته اشارت
اولنه رق القدر

اقتباس: کلام، شرع شریفه مخالف دوشمامک شرطیله سامعک شوق و
نشاطنی و اکثر یا متصح و مستقید اولمسی کبی احوال مقبوله یی مؤدی اولمق
اوزره اول کلامه قران عظیم الشانندن و یا احادیث شریفه نرویه نبویه دن بر
قطعه المقدردر¹

Həll. Bu sənət zahirən təzminə oxşayır. Həll sənətində şair Quran ayəsindən aldığı ifadəni şeirdə həll edərək, öz sözüünə bədii çalar verir. Təzminə olduğu kimi, həll sənətində də hər hansı bir ayədən yığcam bir parça götürülür.

¹ Məcəmül-ədəb. Elmul-bədi. Sahibi və nəşiri: Kitabçı Qaspar, 1308, s.381.

Lakin *təzmin* sənətində həmin parçaya işarə edən şair bir növ *təlmih* sənətində olduğu kimi, hər hansı bir hadisəni yada salmaqla, yaratdığı obrazın təsirini gücləndirməyə çalışır. **Həll** sənətində isə ayədən götürülən parça bənzətmə obrazı kimi işlədilir. Yuxarıda *əhsəni-təqvim* ifadəsi *iqtibas* sənəti kimi verilmişdir. Nəsiminin aşağıdakı beytində isə həmin ifadə **həll** sənəti kimi verilir və məşuqun üzü *əhsəni-təqvim* ilə müqayisə edilir:

**Çünki üzün “əhsəni-təqvim” imiş,
Səndə zühur eylədi sübhanımız.**

(Nəsimi. Məndə sığar, s.49)¹

Şair bədii təsviri daha zəngin təxəyyül lövhələri ilə gözəlləşdirmək üçün bəzən ənənəvi adı bənzətmələri də Quran ayəsində söykənməklə ifadə edir.

Klassiklər öz şeirinin məna və söz gözəlliyini zənginləşdirmək üçün, hətta eyni beytdə müxtəlif bədii vasitələrdən – zəncirvari bədiyyatdan istifadə etmişlər. Nümunə üçün gətirdiyimiz aşağıdakı misallarda **həll** sənəti başqa bədii vasitələrlə birgə işlənərək sözün təsirini gücləndirir:

**“Leylatül-qədr” üstə zülfün, həq kitabıdır üzün,
Qibləsi aşıqların, bil, surəti-rəhman olur.**

(Nəsimi. Məndə sığar, s.34)²

**Endirmədi baş “əhsəni-təqvim”ə əzəzil
Ani buraxan lənətinə, anın cədəlidir.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.15)³

¹ Mahiro Quliyeva. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.211.

² Yəne orada, s.222.

³ Yəne orada, s.223.

Nəsimi yuxarıdakı beytdə **“Könlümdə mənim eşqi-cəmalın əzəlidir”** qəzəliyə **əhsəni-təqvim** ibarəsi ilə Tin surəsinin 4-cü ayəsinə işarə etmişdir:

“Biz insanı ən gözəl-biçimdə yaratdıq”. (ət-Tin: 4)

Qeyd etdiyimiz beytdə Quranla bağlı iki cəhət nəzər-diqqətimizi cəlb edir: birincisi – Quranda insanın ən gözəl biçimdə yaradılması fikridir. Quran ayəsindən götürülmüş **əhsəni-təqvim** ifadəsi beytdə müəllif tərəfindən böyük ustalılıqla **həll** poetik kateqoriyası vasitəsi ilə ifadə edilmişdir.

İkinci beytdə də Nəsimi Qurana istinad etmişdir. İslam və Quranda insanın məqamı ucadır və mələklər ona səcdə edirlər, təkcə İblis bundan boyun qaçırır. Bu beytin mövzusu da Quranın başqa bir ayəsindən götürülmüşdür:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

“**(Ya Peyğəmbər!) Biz mələklərə: “Adəmə səcdə edim!”**, – dedikdə İblisdən başqa (hamısı) səcdə etdi. (Yalnız) o lovğalanaraq (səcdə etməkdən) imtina etdi və kafirlərdən oldu”.

(əl-Bəqərə: 34)

Başqa bir beytdə nəzər salaq:

**Ey “əlləzi-yuvəsvis” taətlərin həbadır,
Əgri yolun zəlalət, çürük sözün xətdir.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.16)¹

فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدَّبَكَ عَلَىٰ شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمَلَكَ لَكَ نَبِيلًا

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.224.

Bu beytdə Quran ayəsindən **əlləzi-yuvəsvis** ifadəsi **həll** sənəti ilə verilmiş və onun mənası açıqlanmışdır: şeytanın insan ürəyinə vəsvəşə salması, Allaha itaət və ibadət qarşısında toz və duman kimidir. Bu vəsvəşə Allaha itaətin yolunda əngəldir. Onun nəticəsi olaraq əyni yola, yəni zəlalətə və çürük (yalan) söz danışmağa, yəni xətəyə düşər olur.

İşarə (təlmih). Söz sənətində **işarə** bir çox mənalarda bədii-estetik təsir yaradan vasitələrdəndir. **Təlmih** özü də işarədir. Sadəcə, **təlmih** hər hansı bir hadisə, hekayə, rəvayət və qissəyə işarədir. **İşarə** eyni zamanda bir sözü və ya ifadəni işlətməklə, diqqətin müəyyən bir mənaya yönəldilməsidir.

تلميح: عبارة نكري مسبق اولميان بر قصه يه ياخود مثل سائر حکمنده بولنان بر قتره يه و يا بر شعر مشهوره اشارت ايلمکنر.¹

Nəsiminin aşağıdakı beyti iki incə və gözəl poetik ifadə vasitəsinə – **təlmih** və **işarəyə** nümunədir:

**Sidreyi-tuba boyundur, sərvü həqqin həqqinə,
Üzünə “vəşşəms” gəldi, saçına “həblül-mətin”.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.183)²

Qamət və boy klassik şeirdə sərv və ya Tuba ilə müqayisə edilir, hər ikisi uca, gözəl və ahəngdar biçimli

¹ Məcəmtil-ədəb. Elmül-bədi. Sahibi və nəşiri: Kitabçı Qaspar, 1308, s.389.

² Mahirə Quliyeva. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.224.

olur. Sərv daha çox işlənən obrazdır. İmadəddin Nəsimi bu beytində “Tuba” kəlməsi ilə Quran ayəsinin Rəd, “əş-Şəms” və “Həblülmətin” ifadəsi ilə isə əş-Şəms və Ali-İmran surələrinin müvafiq ayələrinə işarə etmişdir. Bu da şairin öz yaradıcılığında yüksək məzmun, hikmət və bəlağət dolu mənəvi-ləfzi gözəlliklərdən istifadəsinə dəlalət edir.

الذِّينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طوبَىٰ لَهُمْ وَحَسَنُ مَا بِهِ

“İman gətirib yaxşı işlər görənlərin xoş halına! (Onları) gözəl bir sığınacaq (Cənnət gözləyir!)” (ər-Rəd: 29)

وَالشَّمْسُ وَضُحَاهَا

“And olsun günəşə və onun işığına”. (əş-Şəms: 1)

وَيَعْلَمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ

“(Allah) ona (İsaya) yazmağı, hikməti, Tövrəti və İncili öyrədəcək”. (Ali-İmran: 48)

Beytdən görüldüyü kimi, şair ardıcıl olaraq boyu – tuba, üzü – günəş, saçı isə həblülmətin ilə müqayisə edir.

1. *Tuba – behiştə olan ilk xoşgörkəmli uca ağacdır. Nəsimi bu beytdə birbaşa Quran ayəsini misal gətirmir, lakin uzaq işarə ilə behiştə gözəl ağacların olduğunu xatırladır.*

2. *İkinci örnəkdə şair ayədən “həll” sənəti vasitəsi ilə istifadə edib.*

3. *Üçüncü örnəkdə isə şair çox böyük məharətlə Ali-İmran surəsinin 28-ci ayəsindəki “həblülmətin” ifadəsini yada salır, Allahın birliyinə işarə edir. Allahın birlik işi – Qurani-Məciddir.*

**Fikir edirəm ki, yazayım zərrəcə eşq sirrini,
Bəhr midad, ağac qələm, tasi-fələk dəvət olur.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.32)¹

Bu beytdə söz sənətinə xas olan bədii dəyərlərdən biri – az sözlə geniş məzmun ifadə edən “işarə” sənəti işlənib. Şair dolayısı ilə Quran ayəsini əsas götürərək, eşq sirrini yazmağa mürəkkəb və qələmin kifayət etmədiyini ifadə etmək üçün belə bir müqayisə aparmışdır. **Allahın sözləri (kəlamı) intəhasızdır, adi bəşər sözü kimi deyil.** Nəsimi eşq sirrini dərinliyini qabarıq ifadə etmək üçün belə bir müqayisə aparır.

Bir sıra hallarda işarə sənəti təşbeh sənəti ilə birgə çıxış edərək, daha mənalı bədii-estetik təsir oyadır:

**Surətin nəqşini yazdı dedi rəbbül-ələmin:
“Hazih-cənnati-ədna fədxulan xalidin”.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.183)²

Cənnəti-ədna və xalidin ifadəsi Qurani-Kərimin aşağıda qeyd olunmuş ayələrində işlədilmişdir: ət-Tövbə: 72, ər-Rəd: 23, ən-Nəhl: 31, əl-Kəf: 31, Məryəm: 61, Taha: 76, Fətir: 33, Sad: 50, əl-Mumin: 8, əs-Səff: 12, əl-Beyyinə surəsinin 8-ci ayəsində bu fikir aşağıdakı şəkildə ifadəsini tapıb:

جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ

“Onların öz Rəbbi yanındakı mükafatı (ağacları)

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.229.

² Yəne orada.

altundan çaylar axan Ədn cənnətləridir. Onlar orada əbədi qalacaqlar. Allah onlardan razıdır, onlar da Allahdan. Bu (nemətlər) Rəbbindən qorxanlar üçündür!” (əl-Beyyinə: 8)

Nəsimi məşuqun surətini müxtəlif obrazlarla ifadə edir. Obrazlılıq baxımından Quranda təsvir edilən cənnət ən münasib müqayisə qaynaqlarındandır. Cənnətin çeşidli dərəcə və adları vardır ki, bunlar içində “ədn” və “xild” xüsusi yer tutur. Göründüyü kimi, “şair” işarə sənəti ilə gözəl təşbeh yaratmışdır.

**Gözünə “vənnəcm”ü yazdı, qaşına “vənnaziat”,
Alnına “nəsrün minallah”, görünür eynül-yaqin.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.183)¹

وَاللَّجْمُ إِذَا هَوَىٰ

“Batmaqda olan ulduza (Sürəyya ulduzuna) and olsun ki,...”

(ən-Nəcm: 1)

وَالنَّازِعَاتُ غَرْقًا

“And olsun (kafirlərin canını) zorla alanlara”.

(ən-Naziat: 1)

Şair bir beytdə məşuqun təsvirini verərkən, üç obrazı üç Quran ayəsi ilə ifadə etmiş, incə işarə – həll sənəti işlətməmişdir. Məşuqun gözü – Sürəyya ulduzu, qaşları isə canalıdır. Onun üz və alnına həqdən zəfər və qələbə müjdəsi yazılmışdır. Göründüyü kimi, şair beytdə üç Quran ayəsinə işarə etmişdir ki, bu, həm də onun Qurana dərinədən bələd-olma səviyyəsini nümayiş etdirir:

**Üzündə surəti-rəhmanı gördüm,
Qaşında “Qaf-vəl-Quran”ı gördüm.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.169)¹

**Adəmin surətinə səcdə qılanlar ki, səni
Gördülər, surəti-rəhman dedilər, gerçək imiş.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.121)²

“Rəhman” Allahın gözəl adlarındandır. Məşuqun üzü rəhmət nişanəsidir. Məlum olduğu kimi, Quranda bir sıra surələr hərfilərlə başlayır. Məsələn, Qaf həm Qurana, həm də qaşa işarədir. Məşuqun surəti isə bütün həqiqətləri özündə cəmləşdirən lövhədir. Bu beytlərdə klassik irsdə Qurandan istifadə poetikasına xas olan incə, zərif “işarə” sənəti işlənib.

Yaxın və uyğun mənə incəliyi yaradan bədii vasitələr birgə işləndikdə sözün estetik gözəlliyini daha da artırır. Bu ənənə, yəni zəncirvari poetik vasitələrdən istifadə Xətai qəzəllərində də özünü göstərir. Şairin bir sıra qəzəllərinin, demək olar ki, hər bir beytində Qurandan faydalanmanın bədii formalırına rast gəlirik. Eyni qəzəldə Quran ayəsindən **iqtibas, təzmin** və **həll** kimi bədii ifadə üsullarından məharətlə bəhrələnen sənətkar Quran ruhunu öz bədii təxəyyülünə hopduraraq, gözəl söz inciləri yaradır:

**Dilbərə, şəmsüz-zühadır şöleyi-rüksariniz,
Ayəti-Tahavü Yasin surəti-didarınız.**

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.232.

² Yəni orada.

* “Rəhman” haqqında bax: Mahirə Quliyeva. Aşiq yaradıcılığı və dastanlar Şorq poetikası və islami dəyərlər baxımından. “Elm və təhsil”, 2016, s. 243-245. Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişaf fondunun dəstəyi ilə yazılmışdır.

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.231.

**Qamətin–tubadurur, “Nun və–qələm”dir qaşların,
“Hazihi–cənnatü ədnin” ləli–şəkkərbariniz.**

**Ayəti–“Välleyl” zülfin, gözlərin “nəmüm–bəsər”,
Leyk “Sübhanəlləzi əsra” durur əsrariniz.**

**Sureyi–Təviz oxuram dəmbədəm ixlas ilə,
Ta ki hüsnini bələdan saxlasın cəbbarniniz.**

**“Qul kəfa billah” durur zikri – Xətai xəstənin,
Həq bilir kim, “sümmə vəchullah”dir didarınız.¹**

Birinci beytdə **həll** sənəti ilə məşuqun üzü şəmsüz – züha və onunla görüş isə “eyham” sənəti ilə “Taha” və “Yasin” surələri ilə müqayisə edilir. İkinci beytdə **həll** sənəti ilə məşuqun qaşları “nun və qələm” ilə qarşılaşdırılır. Başqa bir yandan burada “qaf” ilə “nun” hərfi arasında bənzətmə əlaqəsi də vardır.

Üçüncü beytdə zərif **həll** sənəti ilə məşuqun saçı gecə ilə (“Qurandakı “leyl” anlamı), gözləri isə Qurandakı bəsirət sifəti ilə qarşılaşdırılır. Burada bərkətli gecə sayılan “leylətul–qədr”ə işarə vardır. İkinci misrada isə Quran ayəsində iqtibas (İsra: 1) verilir. Dördüncü beytdə şair ixlas sözünü iki mənada işlədib: ixlas – saf və səmimi niyyət deməkdir. Deməli, sənətkar səmimiyyətlə Quranı oxuduğunu vurğulayır. Başqa bir tərəfdən o, “İxlas” surəsinə işarə etməklə zərif bir **həll** – **eyham** sənəti yaradır. İkinci misrada isə Xətai Allahın cəbbar (Ənkəbut: 52) sifətinə də işarə edir. **Hüsnü təxəllüs** ilə verilən son beytdə isə Quran ayəsindən iqtibas (Bəqərə: 115) gətirilir.

¹ Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən. Bakı, 1988, s.98.

1. Həll və işarə:

**Üzün «İnna fətəhna»dır, «təbarək» şəninə münzəl,
Bu vəhici əhsəni-surət bilənlər əhli-ürfandır.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.28)¹

**Surətin əşkalıdır “innə fətəhna”, ey nigar
Kim, nüquşun ayətindən həqqə üş bürhan gəlir.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.76)²

إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا

“(Ya Peyğəmbər!) Həqiqətən Biz sənə (müsəlmanların fütuhatının başlanğıcını qoyan, Kəbənin yerləşdiyi Məkkə şəhərinin, habelə bir çox başqa məmləkətlərin fətihinə səbəb olacaq Hüdəybiyyə sülhü ilə) açıq-aşkar bir zəfər bəxş etdik!”
(əl-Fəth: 1)

Nəsimi bədii obraz olaraq məşuqun üzünü nur qaçağı hesab edir, üz işıqlı və parlaq olur. Nur özü Haqqın ayəsi, nişanəsidir. Üzün nuru müsəlmanlara müjdə kimi verilən uğur, qələbə və zəfər ilə müqayisə edilir. Şair burada **həll** sənəti işlədərək məşuqun gözəlliyini qabarıq ifadə etmək üçün belə bir qarşılaşdırma aparmışdır. Müəllif eyni zamanda “əhsəni-surət” ifadəsi ilə “əhsəni-təqvim”ə işarə edir və aralarında bir əlaqə olduğunu nəzərə çatdırır:

**Lövhi-məhfuzidə mənzildir “Təbarək” surəsi,
Qıl “Təbarək” şanına həqdir, xitabıdır yüzün.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.133)³

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bələgəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.232.

² Yəno orada, s.232.

³ Yəno orada, s.233.

قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ وَعَدَدًا كِتَابٍ حَفِيظًا

“...Dərgahımızda (hər şeyi) hifz edən bir kitab (lövh-i məhfuz) vardır”.
(Qaf: 4)

**Sənsən “Ümmul-kitab”ın əsrarı,
Bil ki, “Səbül-məsan” otuz ikidir.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.46)¹

**Sureyi – “Səbül-məsanı”dır cəmalın, ey günəş,
Surəti məni mənə “Səbül-məsanı” göstərir.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.73)²

**On dörd ayət oldu bu, “Səbül-məsan” derlər ona,
Zahirü batın yüzündür, dördü yeddi göstərir.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.74)³

Bu beytlərdə Nəsimi “Ümmul-kitab” və “səbül-məsanı” ifadələri ilə Qurani-Kərimin “Fatihə” surəsini nəzərdə tutur və sonuncu ifadə Hicr surəsindən götürülmüşdür.

وَلَقَدْ أَنْتَبَأْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَابِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ

“(Ya Məhəmməd!) Biz səne (hər namazda oxunub) təkrarlanan yeddi ayəni (Fatihə surəsini) və (böyük) əzəmətli Qurani verdik”.
(əl-Hicr: 87)

Şair yenə hürufiliyə söykənərək, Quranın mahiyyətinin “Səbül-məsanı”da ifadə olunduğunu həll sənəti vasitəsi ilə verir. Nəsimiyə görə, “Ümmul-kitab”ın sirri məşuqun

¹ Mahirə Quliyeva. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı, 2008, s.234.

² Mahirə Quliyeva. Quran və Azərbaycan ədəbiyyatı. (XIV-XVI əsrlər), Bakı, 2016, s.211.

³ Yəni orada.

Nəsimi qələminin, onun sənətkarlığının təkrarolunmazlığı bir tərəfdən onun daxili aləminin – təfəkkür tərzinin məhsuludursa, digər tərəfdən Qurani-Kərimdən əxz edilmiş söz, kəlmə, ifadə və ümumi ayələrin məzmununa olan işarədən irəli gəlir. Bu mənada Nəsimi yaradıcılığı Qurani-Kərimin hikmət, ibrət, əsrarəngiz Tanrı kəlamı, onun üslubiyatı və sənətkarın məharətli qələminin schri, üslubunun vəhdətidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz beytdə də şair Quranda “əl-Mulk” adlanan və Məkkədə nazil olmuş otuz ayəlik ibrətamiz kəlalara – Allahın hər şeyə qadirliyinə, yenilməz qüvvət sahibi olmasına, günahlarını anlaya bilən insanları bağışlaya bilməsinə, yeddi göyü yaratmasına, ürəklərə bələd ola bilməsinə, yeri insanlara ram etməsinə, hər şeyi görməsinə, insanların şükürlü olub-olmamasına və bütün bunlarla yanaşı, Allahın ucalığına, ikinci misrası ilə isə insanın əməlini nizamlayan hikmət, nəsihət və ibrət xəzinəsinə işarə edir. Bunlara riayət isə öz növbəsində “lövh-i məhfuz”un təmizlik və saflığını təmin edir.

Məzmunca Qurani-Kərimdən qaynaqlanmış bu beytdəki lövh-i məhfuz və təbarək məxfumları mənbədə olduğu kimi saxlanılaraq, ümumi şeirin vəzn və ruhuna uyğunlaşdırılmışdır. **Təbarək** – bəxəkətli və uca deməkdir. Bəxəkət və ucalıq lövh-i məhfuzda özünə yer seçib, Haqqın kitabına uyğun bəxəkət və ucalığı qazanmaq ən ümdə borcumuzdur.

تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Höküm (hər şeyin ixtiyarı) əlində olan Allah nə qədər ucadır (nə qədər uludur). O, hər şeyə qadirdir!”

(əl-Mulk: 1)

özüdür. Məşuqun camalı da “Səbül-məsani” olaraq onun mahiyyətini ifadə edir: zahir-batin, dörd ünsür və yeddi ayə (Fatiha surəsi) bütövlükdə Allahın varlığını dəlilət edir:

**Zilli-sanidir saçın, “inna ileyhər-raciun”
“Qul kəfa”nın aftabi xoş məani göstərir.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.73)¹

2. Həll və təşbeh.

**Şəninə “Əlhəmdülillah” gəldi həqdən beyinat,
Ləblərin yadına münzil oldu min mai-müin.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.183)²

Nəsiminin bu beytində istifadə etdiyi “əlhəmdülillah” ifadəsi Qurani-Kərimin əl-Fatihə: 2, əl-Ənam: 46, əl-Əraf: 43, Yunus: 10, ər-Rəd: 13, İbrahim: 39, Hicr: 98, ən-Nəhl: 75, əl-İsra: 44, 52, 111, əl-Kəhf: 1, Taha 130, əl-Muminun: 29, Furqan: 58, ən-Nəml: 15, 59, əl-Qəsəs: 70, əl-Ənkəbut: 63, ər-Rum: 18, Loğman: 25, Səcdə: 15, Səbə: 1, Fətir: 34, əs-Saffat: 182, əz-Zumər: 29, 74, əl-Mumin: 7, 55, 65, əş-Şura: 5, əl-Casiyə: 36, Qaf: 40, ət-Tur: 8, ət-Təğəbun: 1, ən-Nəsr: 3 surələrinin qeyd etdiyimiz müvafiq ayələrinə bu və ya digər şəkildə əks edilmişdir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ إِنَّ الَّذِينَ
كَفَرُوا يَرْتَابُونَ

“Göyləri və yeri (yoxdan) xəlq edən, zülmətləri və nuru yaradan Allaha həmd (şükr və tərif) olsun! (Bu qüdrəti gördükdən) sonra kafir olanlar yenə (bütləri) öz Rəbbinə

¹ Mahirə Quliyeva. Quran və Azərbaycan ədəbiyyatı. (XIV-XVI əsrlər), Bakı, 2016, s.212.

² Yenə orada, s.212.

tay tuturlar”.

(əl-Ənam: 1)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz beytin 2-ci misrasında Nəsimi “mai-müin” ifadəsini işlətməmişdir. Bu ifadə Qurani-Kərimin Mülk və ya Təbarək adlanan surəsinin 30-cu ayəsindən götürülmüşdür:

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْنَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ

“De: “Bir söyləyin görək, əgər suyunuz (yerin dibinə) batıb getsə, (Allahdan başqa) kim sizə axar su gətirə bilər?!”

(Mülk: 30)

Bu ifadə məşuqə xitabən işlənir, yəni sənənin şəninə “Əlhəmdülillah” nidası gəldi. Həll sənəti ilə verilən bu ifadə məşuqun yüksək məqamına işarədir.

Yuxarıdakı beytin ikinci misrasında yenə həll sənəti vasitəsilə dodaq, çəsmə ilə müqayisə edilmişdir.

**Kim ki, tovhidi-müccərrəd oldu bu eşq yoluna,
Lövhi-məhfuz oldu, könlü təhti-kursi göstərir.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.74)¹

**“Lövhi-məhfuz” oldu qaşın, kirpigin eşq əhlinə,
Surətin lövhündə, ey can, həqq dedi Fırqan gəlir.**

(Nəsimi. İraq divanı, s.76)²

“Aləmləri (insanları və cinləri Allahın əzabı ilə) qorxutmaq üçün (haqqı batıldən ayıran) Quranı Öz bəndəsinə (Məhəmmədə) nazil edən Allah nə qədər (uca, nə qədər) uludur!”

¹ Mahirə Quliyeva. Quran və Azərbaycan ədəbiyyatı. (XIV-XVI əsrlər), Bakı, 2016, s.214.

² Yenə orada.

تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا

(Ucalardan ucadır; əzəli və əbədidir, xeyir-bərəkəti bol və daimidir!)” (əl-Furqan: 1)

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

“Ey iman gətirənlər! Əgər Allahdan qorxsanız, O sizə haqla-nahaqqı ayırd edən (bir nur) verər (dünyada və axirətdə çıxış yolu göstərər), günahlarınızın üstünü örtüb sizi bağışlayar. Allah böyük lütf (mərhəmət) sahibidir!” (əl-Ənfal: 29)

“Lövhi-məhfuz” ifadəsinə Qurani-Kərimin bir çox ayələrinə, o cümlədən Ənam: 59, Ənfal: 75, Tövbə: 36, Yunus: 61, Hud: 6, Rədd: 39, İsrə: 58, Taha: 52, Ənbiya: 105, Həcc: 70, Muminun: 62, Nəml: 75, Əhzab: 6, Səbə: 3, Fətir: 11, Yasin: 12, Züxruf: 4, Qaf: 5, Qəmər: 53, Vaqiə: 78, Hədid: 22, Nəbə: 29 və s. əks olunmuşdur. Buruc surəsinin 22-ci ayəsində isə «ləvhi-məhfuz» ifadəsi olduğu kimi işlədilir:

فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ

“O, lövhi-məhfuzdadır! (Quran Allah dərğahında qorunur. Ona şeytan əli dəyə bilməz, o heç zaman təhrif olunmaz!” (əl-Buruc: 22)

Mücəzət əhli ki, yazısı ilə surətinə

“Lövhi-məhfuz” ilə Quran dedilər gerçək imiş.

(Nəsimi. İraq divanı, s.120)¹

¹ Mahirə Quliyeva. Quran və Azərbaycan ədəbiyyatı. (XIV-XVI əsrlər). Bakı, 2016, s.215.

“Lövh” “ləvhə” sözü “səhifə” anlamlarını verir. Bu məfhum Quran ayəsindən götürülüb. Bütün həqiqətlər Həqiqin yanında qorunan lövhəyə yazılıb. Həmin yazıya pozu yoxdur. Quranda bəyan olunan həqiqətlər həmin lövhədədir. İlahi sirlərə yaxın olan insanın qəlbi həmin lövhə kimidir.”

Birinci beytdə: İlahi eşq yolunda tövhidə sığınanların könlü, qəlbi ilahi sirləri ifadə edən lövhi-məhfuzla müqayisə edilir və burada “həl” sənəti işlənilib.

İkinci beytdə – Fırqan Quran mənasında işlənir və hürufi əqidəsinə uyğun məşuqun üzündəki işarələr haqqın ayəti, nişanəsi kimi lövhi-məhfuz ilə müqayisə edilir.

Üçüncü beytdə də – həmin etiqada uyğun məşuqun surəti (vəchi) “ləvhi-məhfuz” təsvir edilib.

Şərəfdə, nüfuzda, elmdə, əməldə, ismət və fəzilətdə müqayisəsi olmayan, Allah-Təala və Onun Rəsulunun (s) nuru ilə ziyalanmış imamlara ədəbiyyatda xüsusi yer ayrılıb. Onu da qeyd etmək istərdik ki, ədəbiyyatda ibadətənin başında, nübüvvətin qapısında duran Hz.Peyğəmbərə (s.ə.s) olan sevgi dolu yanaşma, imamətin qapısında duran Hz.Əlinin (ə) vəsfində də özünü eyni şəkildə göstərir.¹

**Hər kimin kim, rəhbəridir sidqü ixlasü səfa,
Oldurur dar in içində bəndeyi-Fəzli-xuda.**

**Sadiqil-qövlül-əmini istərisən sən bu gün,
Çün biləsən sadiqil-qövlül-əmini-Müstafa.**

**Cövrünə səbrü təhəmmül eyləgil müşriklərin,
Necə kim, gördü Rəsulilə Əliyyül-Mürtəza.**

¹ Bax: N.Göyüşov. Təsəvvüf anlayları və dərvişlik rəmzləri. Bakı, 2005, s.115.

¹ Mahirə Quliyeva. Quran və Azərbaycan ədəbiyyatı (XIV-XVI). Bakı, 2016, s.243.

**Sərbəti-maü təhuri istər isən, qəm yemə,
Dövr əlindən zəhr nuş et, çün Həsən xülqi-riza.**

**Gər bugün bunda susuzluqdan olursan sən şahid,
Yarın onda həşr olursan ba Hüseyini-Kərbəla.**

**Taətin fəvət etmə, şeytan gərçə yüz nur göstərir,
Qıblədən döndərmə üzün, necə kim, Zeynəl-iba.**

**Sol Məhəmməd Baqiri gör şər'bazarımda kim,
Necə verdi hədyəni çün lütf ilə Allah ona.**

**Cə'fəri-Sadiq məratibin dilərsən, sadıq ol,
Sidqilə bu yolda qul ol, bulasan mənzil ə'la.**

**Müddəitə'ninəsəbret Museyi-Kəzim kimi,
Həq bilir kim, həqq iləvü necə oldu macəra.**

**Gəl Əli, Musa Riza kimi həqqin əmrini tut,
Necə kim həqdən gəlir canü könlüdən çün riza.**

**Həm Təqi kimi vücudun mülkünü viran qılıb,
Bu fənadə fani ol kim, bulasan mütləqbəqa.**

**Sirri-əsmədən xəbər bilmək dilərsən çün Nəqi,
Müttəqi ol, müttəqi ol, müttəqi ol, biriya.**

**Əsgəri kimi əgər nəfsin çərisin basasan,
Bigüman sənsən yəqin kim, maliki-hər dü sərə.**

**Sol Məhəmməd Mehdi kimi ədl edib, cəhd edəsən,
Hiç gümansız məskən ola cənnətül-mə'va sana.**

**Ta ki, mən qıldım nəsihət uşbu xəlqə hər sözü,
Kim qəbul etdi bu və'zi, buldu həqdən çox əta.**

**Gecə-gündüz fikrü zikrim şahidü şəm'u şərab,
Hər zamanü hər nəfəsdür karü barım ahü va.**

**Şol Məhəmməd Müstafanın üz suyu çün, ya ilah,
Rəhmət etgil mən fəqirü asiyə ruzi-cəza.**

**Həm bu oni ki imamın hörməti-həqqi üçün
Bu həvailə məni yandırma fin-naril-zəla.**

**Ta səqihəm şərbətin içdi Nəsimi dər-əzəl,
Həqqi kəşf etdi rümuzi-sirri-əsməi-xuda.¹**

Nəsiminin ictimai-fəlsəfi şeirlərinə daxil edilən bu şeiri mövzu baxımdan maraqlıdır. Şair birinci beytini Quranın ən hörmətli surələrindən biri olan və Məhəmməd Peyğəmbərin rəvayət etdiyi mötəbər hədisə görə, Quranın dördüdə birinə bərabər tutulan "İxlas" surəsinə işarə ilə başlayır. "İxlas" kimin rəhbəridirsə onu "bəndeyi-Fəzli-xuda" adlandırmaq, yer üzündə nizam-intizam qurmaq üçün çalışmış, Allahın söylədiklərinin hamısını gerçəkləşdirmiş, Onun dinini üstün qılan Hz.Məhəmmədə işarə, edir və Mustafanı "sadiqül-qövlül-əmin", – deyər səciyyələndirir. Bununla da Xatəmül-Ənbiya, Rəsulullah ləqəbli nübüv-vətdən əvvəl 40 il, nübüvvət və Məkkədə bütpərəstliklə mübarizə və Məkkədən Mədinəyə hicrət, İslam qanunlarının tətbiqi, İslam dövlətinin bərqərar edilməsi və İslam dininin yayılmasına cəhd dövrünü (təxminən 10 il) yaşamış Hz. Məhəmmədin fəaliyyətinə tarixi baxımdan işarə etmiş

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnaşr, 1973, s.488-489.

olur.

Nəsiminin şeirində Quranda istifadə edilən termin və ifadələrə geniş yer verilir. Belə istilahlardan biri də **“Fəz-lullah”** (Allahın lütfü)dür.

Hacı Firudin Qurbansoy “İmadəddin Nəsimi” kitabında bu sözə öz münasibətini bildirərək, “Fəzl ul-Allah” sözünün çox vaxt Nəimi mənasında deyil, Allahın fəzli, lütfü mənasında işləndiyini qeyd edir və Ən-Nisa surəsinin 32-ci ayəsinə nümunə gətirir.

Nəsimi yaradıcılığına geniş sirayət edən bu ifadə **“Fəzli-İlah” / Ey Nəsimi, çün səninlə yarıdır Fəzli-İlah... və ya ...Zələlətdən xilas etdi Fəzli-İlah... / “Fəzli-Təala / ...Nəsimi, çün sığınmışdır belə Fəzli-Təalaya”, Fəzli-Həqqi-Təala / ...Nəzəki çon ba Nəsimi həst Fəzli-Həgğə-Təalara / şəklində də öz əksini tapmışdır.**² Bizim qeyd etdiyimiz şeirdə isə **“Fəzli-Xuda” “bəndeyi-Fəzli-Xuda”** şəklində işlədilmişdir.

Növbəti bənddə şair Rəsul adı ilə tanınan Peyğəmbərlə yanaşı, Əliyyül Mürtezani şeirinə gətirir. Yəqin ki, bu da Hz. Əlinin Feyzi nübüvvətə ən yaxın olması ilə bağlıdır. Həzrəti Peyğəmbər: **“Mən elmin şəhəriyəm, Əli də bu şəhərin qapısıdır”,** – deyər buyurmuşdur.³

Bu fikir Nəsiminin **“Pərdə altından kim, oldu şəmsi-dövrən aşkar”** mətləli qəzəlində öz şairinə əksini tapıb:

**Şəhr elminə Əlivü babiha dedi rəsul,
Bəs Əli payində xak olmaq gərəkdir, xaksar.**⁴

¹ Hacı Firudin Qurbansoy. İmadəddin Nəsimi. (Nəsimi-650). Bakı, “Elm”, 2019, s.37.

² Yəcnə orada, s.40-41.

³ Xatəmül-Ənbiya. Həzrəti Məhəmməd və həyatı. Əli Himmət Bərki. Osman Kaşkioglu. Ankara, 1966, s.63.

⁴ İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı, 2018, s.61.

Nəsimi bu beytdə Peyğəmbərlə yanaşı, Əliyyül Mürtezanın müşriklərə səbrlə təhəmmül etdiyini qeyd edir və eyni zamanda bir daha həyatının təxminən 23 ilini Hz. Peyğəmbərlə keçirən, təxminən 25 il xilafətdən uzaq qalan, 4 il 9 ay müddətində xilafət dövrü yaşamış İmam Əli b. Talibin (Hz. Əlinin) keçdiyi həyat yolunu işıqlandırır, yaddaşlara həkk edir.

Sıra etibarilə İmam Həsən b. Əlini şeirinə gətirən şair, onu **...çün Həsən xülqi Rizadır** kimi dəyərləndirir.

Növbəti beyt 11 illik imamət dövrü yaşamış və tarixin ən əhəmiyyətli hadisəsi olan, tarixdə Kərbəla hadisəsi kimi həkk olunan İmam Hüseyn b. Əlinin Yezidə qarşı qiyamına işarədir.

Ardınca Nəsimi 35 il imamət dövrü yaşamış, Əməvilərin ən dəhşətli zülm və təzyiqləri dövründə və ən çətin şərtlər altında imamətlik vəzifəsini yerinə yetirmiş, maarif, əxlaq, siyasət, sosial məsələləri dua qəlibində ən gözəl şəklə bəyan etmiş İmam Zeynəlabidinə (ə.s.) həsr edir. Şair onu **“qiblədən üzünü döndərməyən”** insan kimi səciyyələndirir.

Dini mənbələrdə Qasım b. Övfün bir fikrini oxudum. O, belə deyir: İmam Zeynəlabidin (ə.s.) mənə belə buyurdu: “Elm öyrənmək üçün qətiyyətlə başqasının qapısına gətmə. Elm buradadır. Mənim ölümümdən yeddi il sonra Allah Təala Fatimənin (ə.s.) övladlarından bir gənci seçəcəkdir, elm və hikmət onun sinəsində yağışdan sonra bitən yaşillıq kimi bitər”.

Qasım əlavə edir: “İmam Zeynəlabidin (ə.s.) vəfat etdikdən sonra, dediyi gün, həftə və ildən nə bir gün əskik,

nə də bir gün artıq olmadan, İmam Mühəmməd Baqir (ə.s.) elmi yaymağa başladı".¹

...Necə verdi hədyəni çün lütf ilə Allah ona, – yazan Nəsimi on doqquz il, iki ay, on gün imamət dövrü yaşamış İmam Mühəmməd Baqirdən (ə.s.) söz açır. Bu dövrdə Umeyyəoğulları ilə Abbasoğulları müharibə vəziyyətində olduqlarından, İmam Mühəmməd Baqir (ə.s.) üçün təbliğat imkanları yaranmış və o bu imkandan istifadə edərək, bir çox tələbələr yetişdirmiş, şüəların əsasını gücləndirmiş, elm və mədəniyyət sahəsində bir inqilab həyata keçirmişdir.²

Nəsimi, məhz Allahın lütfü ilə İmam Mühəmməd Baqirin elm və mədəniyyət sahəsindəki bu inqilab və xidmətini Allahın ona lütfü kimi qiymətləndirir.

Cəfəri-Sadiqin mərtəbəsi sadıqlıq, bu yol da sidq ilə qul olmaq naminə əldə edilə bilər, – yazan Nəsimi, onun 34 illik imamət dövründə İslama xidmətinə işarə edir: “Bu dövr şüəliyin yayıldığı bir dövrdür. İmam Cəfər Sadiq (ə.s.) fürsətdən istifadə edərək, 4 min tələbə yetişdirmiş, İslamı zalım hakimlərin hicabları altından çıxarıb aşkar etmişdir. Beləliklə, ilahi elmi canlandırmaqla, İslama böyük töhfələr vermişdir”.³

İmam Musa Kazım (ə.s.) dövrünün tağutları ilə daim böyük bir mübarizə içində olub. Bəsrə və Bağdadda bir çox zindanlarda ömür sürmüş, əsla təslim olmamış və həyatını İslama qurban vermişdir.⁴

¹ Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən Məcəzələr, s.80.

² Yəne orada, s.88.

³ Yəne orada, s.102.

⁴ Yəne orada, s.116.

“Müddəi təninə səbr et Museyi-Kazım kimi”, – deyən Nəsimi onun bu acımacaqlı, lakin əsla baş əyməyən bir həyatına işarə edir.

Növbəti beyt İmam Əli Rzaya həsr edilib. 20 illik imamət dövrünün 3 ili Xorasanda keçib. Xorasanda keçən bu dövr **İmamın siyasi həyatında ən əsas dövrdür**,¹ – yazır şair.

“...Bu fənadə fani ol kim, bulasan mütləq bəqa”, – deyən Nəsimi həyatın baqi tərəfini qazanmaq üçün vücudunun mülkünü viran qılmış və 17 il imamət dövrü yaşamış İmam Mühəmməd Tağının həyat yoluna işarə etmiş olur.²

İmam Əli Nəqi, Nəsimi şeirində **“sirri-əsmannın bələdçisi”** kimi nəzmləşdirilir. 33 il imamət dövrü yaşamış Nəqi Mütəvəkkildən əvvəlki, Mütəvəkkil və ondan sonrakı xəlifələrin on dörd illik xilafətlərindəki imamət dövrünü yaşamışdır.³

Şeirin məbədində İmam Həsən Əsgərinin (ə.s.) adı çəkilir. Mənbələrdə İmam Həsənin həyatı iki mərhələyə bölünür ki, bunlardan birincisi imamətdən əvvəlki dövr (22 il), ikincisi isə imamət dövrüdür (6 il). O, ömrünün çox hissəsini zindədə və hərbi bir bölgədə nəzarət altında keçirmiş və buna görə də **“Əsgəri”** ləqəbini almışdır.⁴

İmam Mehdini Nəsimi **“ədl edib cəhd edən, məskəni cənnətül-məva olan”**, kimi şeirinə gətirib.

Qeybi-Suğra müddəti təxminən 70 il. Mənbələrə əsasən bu müddət ərzində insanlarla dörd xüsusi naibinin vəsi-təçilisi ilə münasibət qurmuşdur.

Qeybi-Kubra dövrü. Bu dövr hicrətin 329-cu ilindən

¹ Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən Məcəzələr, s.133.

² Yəne orada, s.149.

³ Yəne orada, s.159.

⁴ Yəne orada, s.174.

başlamışdır. İmam (ə.s.) bu dövrdə özü üçün xüsusi nait seçməmiş, ümumi təyin etmişdir. Bu qeyb, Allahın iradəsinə bağlı olub, onun istəyi ilə həyata keçmiş, onun istəyi ilə də başa çatacaqdır. Allah istədiyi zaman onu zühur etdirib, yer üzünü adalətlə dolduracaqdır.¹

**Ta ki, mən qıldım nəsihət uşbu xəlqə hər sözün,
Kim qəbul etdi bu vəzi buldu haqdən çox əta**

– yazan Nəsimi, mən hər sözümü xəlqə nəsihət etdim, kim qəbul etdisə, haqdan əta buldu.

Beytlərin birində isə Nəsimi 12 imamın hörməti, haqqı üçün özünün zəlalət odunda yandırılmamasını diləyir, saqi olaraq şərbəti içdiyini və Xudanun adlarının sirri rəmzlərini kəşf etdiyini qeyd etməklə, şeirinə nöqtə qoyur.

Nəsiminin bu qəzəli zikrdir.

Dəyişən zaman içərisində dəyişməyərək qalan, insanlığın başlanğıc və sonuc nöqtələri arasındakı həyatına xidmət edən ədəbiyyatın qəliblənməmiş, ənənəvi mövzuları arasında zikrin önəmli yeri var.

İslam Peyğəmbəri (ə.s.) “Əhli-zikr” ayəsinin batini mənası barədə buyurmuşdur: “Zikr mənim, imamlar isə əhli-zikr (zikr əhli)dir”.²

İmamətin klassik dönmə şairləri tərəfindən nəzmə çəkilmiş və müxtəlif təəssürat doğuran sayısız-hesabsız nümunələri var. Bir-birindən gözəl yanaşma, bir-birindən gözəl şairənə təqdimatlar!...

Araşdırmalara əsasən biz də ustadlarımız kimi, Nəsimi şeirinin Azərbaycan şeirinin inkişafında istər məzmun,

istərsə də sənətkarlıq yönündən böyük təsiri olduğunu qeyd etmək istərdik. Xüsusilə, Şah İsmayıl Xətai, Həbib, Füzuli və hətta Vaqif yaradıcılığı onun qüvvətli təsirindən qurtara bilməmişdir.

Xətəinin ecazkar şəkildə qələmə aldığı şeirlərinə nəzər salsaq, bunu daha qabarıq görürük:

**Könlünə gətirmə şəkk ilə güman,
Seyid Nəsimiyə de, ol oldu şan.
Tamı ilə minbir kəlam söyləşən,
Əli Mədinədə, Musa Turdadır.**

**Şəriət yolunu Məhəmməd açdı,
Təriqət gülünü Şah Əli seçdi.
Şu dünyadan neçə yüz min ər keçdi,
Onlar ittifaqda, Mehdi yoldadır.¹**

Və ya:

**Ənbiyalar bəxşinə yazdıran əla mərtəbə,
Müstəfani cümlədən müxtar edən pərvərdigar.**

**On iki mə'sumi-naki piş edən ümmətlərə,²
Mürtəzani heydəri-kərrar edən pərvərdigar.**

¹ Hz. Peyğəmbər və Əhli-Beytindən Məcəzələr, s.190.

² Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası. Müqəddəs Qum şəhəri. Məhəmməd Hadi Məarifət. 18 Zül-hicce / 1426. 19.01.2006, s.61.

¹ Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, II c. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, s.11.

² Yəne orada, s.48.

Vilayət şəhrinin qədiri Əlidir,
Həqiqət bəhrinin dürrü Əlidir.¹

Şah İsmayıl Xətəinin tərcibəndi də bu maraqlı fikrimi-
zi təsdiqləyər:

Ol – Əlif qəddinə münzəl gəldi xətti-üstiva,
Be – Bulundu qamətin vəsli vüsali-müntəha.

Te – təbarək söylədi hər kim ki, gördü hüsnini,
Se – səyaqətlə yazılmış alınızda Gafü ha.

Pe – paket nəfsi nita kim bulasan nurini,
Çim – çək cürmini hər nə gəldi isə ver riza.

Ce – cəmalin mə'nisin hər kim sorar sabir nəfəs,
Hə – həyat axar ləbindən, ya Məhəmməd Mustəfa.

Xe – xəbər ver gəl nə yüzdən oxunur ismin sənin?
Dal – dəlili-övlisən, ya Əliyül-Mürtəza.

Zal – zakirdir şular kim, daima zikrün edər,
Re – rəqiblər zəhrin içmiş ol Həsən, xülqi-Riza.

Ze – zəminin Kə'bəsin hər kim görərsə bir nəfəs,
Sin – sənsən aləm içrə, ey Hüseyni-Kərbəla.

Şin – şəhid et canını Zeynəl-İbadin eşqinə,
Sad – səfayi-Baqirə irmək dilərsən taliba.

Zad – zadin mə'nisin Cə'fər bulubdur biltamam,
Te – təriqət içrə sənsən, ya imami-rəhnüma.

Zay – zalimdir şular kim, zalimə zülm etdilər,
Eyn – inad edən dilər şulara der ruzi-cəza.

Ğeyn – ğeyri biləməm mən, hər nə kim, görsəm bu gün,
Fa – Fəzlullah sənsən, ya Əli Musa Riza.

Qaf – qiyamət məşərində şah Təqiyü ba Nəqi,
Kaf – kəramət mə'dəninə ol Həsən Əskər liqa.

Lam – lə'lin cəm' edibdir ləşğəri-aşiqləri,
Mim – Mehdi sancağıdır sancağı-sahibləva.

Nun – nüzuli-qaşlarına qılmayan candan sücud,
Vav – vüsəlin firqətiddən ağlaram mən-dəmbəda.

He – həva dövrənlərin təətləri külliriyə,
Lam – əlif ladən göründü dərdinə çün kim, dəva.

Ya – yüzün nurin görəldən bu Xətəi xəstədir,
Xanədani-Müstəfanı mədh edər sübh.

İlk mahnumuz, laylamız, ruhumuz, eşqimiz, canımız, bir-birimizlə əhdi-peymanımız, əcdadlarımızın bizə qoyub getdiyi mirasımız olan Azərbaycan dilində yaranan şeirin inkişafında öz xüsusiyyətləri ilə seçilən, Azərbaycan ədəbiyyatında doğma dilimizdə yazılan fəlsəfi şeirin əsasını qoyan Nəsimi yaradıcılığının mövzu, süjet və motivləri də çox zəngindir. Bu zəngin mövzular içərisində Mənsur Həllac və Fəzlullah Nəsimiyə ayrılan yer Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yazan müəlliflər tərəfindən xüsusi şəkildə vurğulanmışdır: "...Nəsiminin əsərlərində Həllac Mənsur və Nəsiminin adı hörmət və ehtiramla çəkilir. Şair özündən

¹ Şah İsmayıl Xətəi. Əsərləri, II c. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, s.173.

təxminən 400 il əvvəl yaşamış Həllac Mənsuru kamal və mərifət sahibi kimi necə sevdiyini aşağıdakı şəkildə şeirinə gətirir:

**Ey könül, Mənsur ənləhəq söylədi,
Həqq idi, həqqi dedi, həq söylədi.
Mərifət sirrini mütləq söylədi,
Arif amənnə-vəsəddət söylədi.**

Bir başqa tuyuğunda Nəsimi Fəzlullah Nəsimiyə olan dərin rəğbətini, onunla əqidə, məslək birliyini belə mənalandırır:

**Bir əcaib şahə verdim könlümü,
Bədr üzvlü mahə verdim könlümü,
Taki, Fəzlullaha verdim könlümü
Uş həqiqi rahə verdim könlümü.¹**

Bunca zəngin mövzular içərisində Mənsur Həllacə həsr olunmuş şeirlər üzərində xüsusi dayanmağımız, bir tərəfdən Nəsimi yaradıcılığında geniş yer almış mövzu ilə əlaqədirsə, digər tərəfdən **tibaq** adlı poetik forma üstündə yazılmasına bağlıdır. Belə ki, bədii söz sənətində **təşbehdən** sonra ən çox işlənən poetik kateqoriya – **təzaddır**. Ədəbiyyatımızda, xüsusilə klassik əsərlərdə qarşılaşdırılan **ədl və zülm, xarab və abad, qəm və şad, dost və düşmən, vüsal və hicran** kimi əks mənalı sözlərdən çox istifadə edilib. Lakin **mutabaqa** (tibaq) və **müqabələ** sözlərindən çox az istifadə edilib. Zənnimcə, **tibaq** (mutabaqa) istilahından heç istifadə edilməyib. Halbuki, **təzad** və **müqabələ**

mutabaqanın növləridir və klassik ədəbiyyatda, o cümlədən Nəsimi yaradıcılığında öz yerini alıb:

**Çün ənləhəq darini Mənsur olandır istəyən,
Olmayan Mənsur ənləhəq “leysə fiddar” istəməz.¹**

Beytdəki **dar**, **leysə fiddar** və **olan, olmayan** sözləri şair tərəfindən təzadsız şəkildə müqabilləşdirilir.

Və ya:

**Könlümün Mənsuri çün kim, zülfünü edəndir dar,
Yəni ki, Mənsur olan zülfündə bər-dar istəməz.²**

Ədəbiyyatda xəlifə cəlladları qarşısında mərdanə dəyən rənginin saralmasını düşmən görməsin deyər, üzünü qanı ilə qızardan Babək, “Ənləhəq” dediyi üçün X əsrdə Bağdad şəhərində dara çəkilən Mənsur Həllac, kafir adlandırılaraq yandırılan Eynül-Güzzat, cəsədi at quyruğuna bağlanaraq sürüdülmən Fəzlullah Nəsimi, “Mənəm Allah”, – deyən Nəsimi ilə bağlı mövzu, süjet və istilahlardan geniş intişarını tapmış, zamanın civarına sıçışmayan mövzulara çevrilmişdir:

*Hər “ənlə-həq” söyləyən aşıqə Mənsur demin,
Aşıq oldur ki, onun başı səri-dardədir.³*

¹ Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, “Ozan”, 2008, s.334.

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1973, s.58.

² Yəni orada, s.64.

³ Seyid Əzim Şirvani. Qəzəllər, I c. Bakı, Azərənəşr, 1950, s.193.

Onu da qeyd edək ki, araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəldik ki, Mənsur Həllac mövzulu şeirlərin böyük əksəriyyəti şairənə düzənini “tübaq” sənəti üstündə tapmışdır.

Mənbələrdə bu haqda verilən məlumatları olduğu kimi nəzərinizə çatdıraraq:

مطابقت: بینلرئند تضاو یا سائر بر صورئتلہ تقابل اولان بر معنایی
بر ققرہ و یا خود بر مصرع و یا بر بیتہ و قطعہ جمع ایتمکدر

اشبو صنعت طباق ضدی و ضدینک غیریلہ اولدیغنه کوره مقابله و
تضاد املرله اساسا ایکی نوعدر
مقابله – ضدینک غیریلہ اولان طباقدر
آچلدی غنجه لر باغ جهانده
نه لر اولدی آچلماز اولدی کرکلم

Qurani-Kərimin ilahi kəlam, bədii söz sənətinə xas olan özəllikləri özündə əks etdirən bəlağətli kitab, nitqin ən kamil və yetkin nümunəsi və söz sənətinin meyarı kimi çıxış etməsinə nəzərə alsaq, Nəsimi sənətinin əvəzsiz dəyərini aşağıdakı nümunə ilə qeyd edə bilərik. Bu, eyni zamanda, Nəsiminin söz sənətinin məna və üslubi baxımdan Qurani-Kərimlə nə qədər bağlı olduğunu, nə qədər ondan təsirləndiyini əyani şəkildə görmək üçün də yetərli olar:

Oxuram ismində “Bismillah ir-rəhman ir-rəhim”,
Ey sifətdür sifətin “Qul hüvə Allahu əhəd”.
“Əvvəlü axır” hüvə həyy əlləzi sən layəmut,

“Zahirü batın” hüvə əl-baqisən “Allahu səməd”.
“Ləm yəlid” sənsən oxurlar ey “vələm yuləd” Səni,
“Ləm yəkun” zatü sifətinin misli “kufvən əhəd”.

(Nəsimi, Əsərləri, I c.)

Nəsimi bu üç beytdə Qurani-Kərimin İxlas surəsini bütöv şəkildə, özü də incə sənətkarlıq və məharətlə işlətməmiş, dörd ayənin hər birini ardıcıl şəkildə verərək, Allahu birliyini və yeganəliyini təsdiqləyən, tövhid etiqadının məğzini açıqlayan Allah kəlamını poetik qəlibə salmışdır. Əslində, şair Qurandan sadəcə iqtibas və ya təzmin etməmiş, əksinə, öz sözüntü Quran ayələrinin məna və ahənginə uyğunlaşdıraraq, Allah kəlamının təsiri altında qalmışdır:

1. Öncə Quranın açarı olan Allahın Rəhman və Rəhim adı verilir:

Bismillah ir-rəhman ir-rəhim

2. Burada diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri Quran ayələrinin bir qisminin radif kimi işlədilməsidir:

Allahu əhəd, Allahu səməd və kufvən əhəd.

3. Həmin surədən olan ayələrin ayrı-ayrı parçaları da öz məzmununa uyğun şəkildə təqdim edilmişdir:

Ləm yəlid, vələm yuləd, Ləm yəkun

4. Bu şeir parçasında həmçinin əl-Hədid surəsinin 3-cü ayəsi işlənmişdir: “Əvvəl də, axır da, zahir də, batın da Odur”.

5. Sadalananların böyük qismi isə Allahın ad və sifətləridir:

Rəhman, Rəhim, Əhəd, Səməd, Əvvəl, Axır, Zahir, Batın və s.

Bütün bu qeyd etdiklərimizi elə Nəsiminin öz mürasitə ilə dəyərləndirək:

“Haqdən gələn kəlamın möcüzüdür, ey Nəsimi!!!”

“Nəsimi və söz” kitabının yazılma səbəblərindən birincisi Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin 11 yanvar 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə 2019-cu ilin “Nəsimi ili” kimi elan edilməsilə bağlıdır. İkinci səbəb müəllifin öz “...bu gün oldum kəlamî-natiq”, – misrasına, üçüncü səbəb isə şairin klassik dönm ədəbiyyatının ənənəvi, qəliblənmiş, stereotip kimi qəbul olunan mövzuların təkrarolunmaz şəkildə yazılmasında təqdim poetikasının fərdiliyinin önəmliyinə bağlıdır.

“Nəsimi və söz” kitabı iki fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə klassik dönm şairlərinin söz və kəlama verdiyi dəyərlər, söz və kəlam arasındakı fərqlər öz təhlilini tapır. Nəsiminin “Söz” rədifli qəzəlinə əsasən söz-kəlamın zəngin mənə qatları açıqlanır.

“Nəsimi sözünün poetikası” adlanan ikinci fəsildə mənə və ləfzi gözəlliklərə daxil edilən bir sıra bədii ifadə vasitələri – aks, təbdil, tədvir, məzduc, raddül-əcz aləs-sadr, təkrir, touzi, xitab, istifhəm, tənəsüb və ya muraatun-nəzir və s. təhlil obyektinə çevrilir. Kitabın, xüsusilə də qeyd etdiyimiz fəslin, elmi yeniliyi, hər tədqiqatda olduğu kimi, tədqiqatçının əsərin yazılmasına fərqli yanaşmasıdır. Əsas yenilik isə araşdırma zamanı Nəsimi sənətkarlığının özünəməxsusluğunun, yəni bir bədii ifadə vasitəsinin digər poetik forma üstündə nəzmləşdirilməsi ilə bağlıdır. Fəsildə, eyni zamanda, “mutabaqa” sözü bir termin (müqabilləşdirmək) olaraq deyil, bədii ifadə vasitəsi kimi, nəzəri əsaslarla öz açıqlamasını tapır və Nəsimi şeiri ilə təsbitləşdirilir.

Növbəti yenilik “məzduc”un (qoşa işlənən sözlər) yeni bir növünün, bu günə qədər ədəbiyyatda yer almamış nö-

vünün, nəzəri əsaslarla aşkarlanması, Nəsimi şeiri əsasında ədəbiyyatdakı yerinin müəyyənləşdirilməsidir.

Məlum olduğu kimi, zaman-zaman özünəməxsus şəkildə yaşamaqda davam edən ənənəvi mövzuların yeni səslənmə və orijinal şəkildə yazılmasının başlıca səbəbləri yalnız fərqli yanaşma, fərdi düşüncə və təfəkkür tərzii, üslub və həyata baxışla kifayətlənmir. Sözün, yerinə və məqamına uyğun şəkildə daha bəlağətli şəkildə çatdıracaq bədii ifadə vasitəsindən də asılıdır. Zənnimizcə, şair sözü və ya mətni ilə təqdim poetikası arasındakı vəhdət, hətta birinin daima digərini üstələməsi cəhdi, mövzunun yeni səslənməsini təmin edir və orijinallığını ecazkar səviyyəyə qaldırır. Elə bu səbəbdəndir ki, Nəsimi sözü şairin özü ilə intihəsizlik arasında dövr etməkdədir.

MÜNDƏRİCAT

Böyük ideallar şairi	3
Giriş	20

I FƏSİL

Söz və əxlaq	34
Nəsiminin "Söz" rədifli qəzəli	44

II FƏSİL

Nəsimi sözünün poetikası	48
Ləff və nəşr	57
Təfriq	63
Tənasüb və muraatun-nəzir	74
İstifham	85
Touzi	92
Təkrir	94
Rəddus-sadr əl-ə-cz	95
Əks	99
Təbdil	100
1. Hərflərə məna yükü verilərək arzuolunan mətləbin əldə edilməsi	104
1a. Əks istiqamətdə "yey"- "əlif" üzrə söz-məna oyunu üstündə qurulan nümunələr.....	111
2. Şairin hərfləri birləşdirərək asanlıqla arzuolunan məqsədə nail olması	114
3. Şairin hərfləri sadələməsi və incə eyhamla onları birləşdirərək arzuolunan mətləbi əldə etməsi	117
4. Ərəb dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən meydana gələn eyhamül-vəsl	117
Həll	124
İşarə	127

Həll və işarə	133
Həll və təşbeh	136
Zikr	146
Tibəq	150
Nəsimi və İxlas	153
Nəticə	154

Çapdan çıxmış kitabların siyahısı:

1. Klassik Şərq poetikası. Bakı: Yazıçı, 1991. 123 s.
2. Orta əsrin bədii təfəkkürü və klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı (Füzuli yaradıcılığı əsasında). Bakı: Ozan, 1996. -160 s.
3. Klassik Şərq bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1999. - 320 s.
4. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Nafta-Press, 2008. -268 s.
5. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, 2010. - 400 s.(dərslik)
6. Введение в классическое арабо-мусульманское литературоведение. "Elm və təhsil", Bakı-2015.-242 s.
7. Aşiq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. "Elm və təhsil", Bakı-2016. -403 s. **Kitab** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf fondunun dəstəyi ilə yazılmışdır.
8. Quran və Azərbaycan ədəbiyyatı (XIV-XVI əsrlər). "Elm və təhsil", Bakı-2016. -303 s.
9. Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb-müsəlman nəzəriyyəsi kontekstində. "Elm və təhsil", Bakı 2017. 552s.
10. Molla Pənah Vəqif irsi xalq yaradıcılığı ilə klassik proeziyanın qovşağında. "Elm və təhsil", Bakı 2018, 216 s.
11. Введение в классическое арабо-мусульманское литературоведение. LAP LAMBERT Academic Publishing RU, 2018, 243 s. (Kitab Moldovadan gələn təklif əsasında təkrar nəşr edilmişdir.)
12. Yazdım ki, izim qalsın... (Mir Cəlal Paşayev haqqında "Ədəbiyyat" və «Мир литературы» qəzetlərində dərc edilmiş məqalələr), Bakı, 2018
13. Klassik ədəbiyyatda "Quran" motivləri və ideya-estetik tərbiyə. Ədəbiyyat və incəsənət: Milli kimlik və mənəvi zənginlik. 1 kitab, AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, 2019, həmmüəllif

Təltif və mükafatlar:

1. SSRİ Elmlər Akademiyasının gənc alimlərinin XVII konfransında "Əs-Səkkaki və onun "Miftəhul-ulum" əsəri" adlı məruzəsi fəxri fərmanla təltif olunmuşdur. (Moskva 1998)
2. Misir Ərəb Respublikası tərəfindən Qahirə Universiteti Ərəb mədəniyyət bölməsinin Şəhadəti (2006)
3. "Mərhəmət elçisi" Azərbaycan elminin inkişafında mühüm xidmətlərinə görə "Elm fədaisi" fəxri diplomu ilə təltif edilib. Bakı-2014
4. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında xidmətlərinə və 2015-ci ildəki elmi fəaliyyətinə görə "İlin alimi" adına layiq görülmüşdür.
5. 2015-ci ildə AMEA Humanitar elmlər bölməsinin Azərbaycan Milli Akademiyasının 70 illik yubileyi münasibətilə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda çoxillik məhsuldar elmi fəaliyyətini nəzərə alaraq "Fəxri Fərmanı" ilə təltif olunmuşdur.
6. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində çoxillik səmərəli elmi fəaliyyətinə görə Xurşidbanu Natəvan mükafatına layiq görülmüşdür.
7. Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələri işçiləri Həmkarlar İttifaqı tərəfindən keçirilmiş rəy sorğusuna görə H.Əliyevin ideyalının həyata keçməsindəki fəaliyyəti, vətəna və xalqa layiqli xidmətlərinə görə "İlin nüfuzlu ziyalı" ali media mükafatına layiq görülmüşdür. Bakı-2017.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2018-ci ildə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində uzunmüddətli səmərəli fəaliyyətlərinə görə "Tərəqqi" medalı ilə təltif edilmişdir.

Nəşriyyat direktoru:
professor Nadir Məmmədli

Texniki redaktor: **Anar Mədətov**

Korrektor: **Lalə Ələkbərova**

Çapa imzalanıb: 03.07.2019
Formatı: 60x84 ¹/₁₆
Çap vərəqi: 10. Tiraj: 300

Kitab "ELM VƏ TƏHSİL NƏŞRİYYAT VƏ POLİQRAFİYA" MMC
tərəfindən çap olunur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Azf 311071